

Ernyedetlen szorgalommal ...»
BRECIENI TUDOMÁNYEGYETI
JOGÁSZ PROFESSZORAI
(1914-1949)

»Ernyedetlen szorgalommal ...«

**A Debreceni Tudományegyetem
jogász professzorai**

(1914-1949)

HISTORIA FACULTATIS IURIDICAE

IV.

»Ernyedetlen szorgalommal ...«

**A Debreceni Tudományegyetem
jogász professzorai**

(1914-1949)

Szerkesztette

P. SZABÓ BÉLA

DEBRECEN, 2014

Historia Facultatis Iuridicae

IV.

A Debreceni Egyetem
Jogtörténeti Tanszékének kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő:
Balogh Judit – P. Szabó Béla

© a szerzők, 2014

ISBN 978-963-473-749-0

Kiadta a
Debreceni Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó:
Dr. Szabadfalvi József
dékán

Készült a DELA
Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft. nyomdaüzemében
Felelős vezető: Ujvári Béla
Felelős szerkesztő: Szabó Tünde

TARTALOM

Harminc professzori életrajz elé	9
Gyakran és rövidítve használt források és irodalom	11
P. SZABÓ BÉLA Szepesváraljai Haendel Vilmos	15
SZABÓ SZILÁRD Jászi Viktor	45
BALOGH JUDIT Tóth Lajos	69
KÁROLYI GÉZA – SZABÓ SZILÁRD – P. SZABÓ BÉLA Kovács Gábor	95
CSOHÁNY JÁNOS Szentpéteri Kun Béla	111
SZABADFALVI JÓZSEF Teghze Gyula	133
BALOGH JUDIT Bacsó Jenő	155
P. SZABÓ BÉLA Haraszti Bernolák Nándor	179
P. SZABÓ BÉLA Iványi Béla	207
FÓNAI MIHÁLY Illyefalvi Vitéz Géza	235
MADAI SÁNDOR Kiss Géza	257
BALOGH JUDIT Mártonffy Marcel	279
SZABÓ ANITA – P. SZABÓ BÉLA Szentkirály-szabadjai Márffy Ede	297
VARGA NORBERT – P. SZABÓ BÉLA Barabási Kun József	319
P. SZABÓ BÉLA Marton Géza	345
HAJNAL BÉLA Pilismaróti Bozóky Ferenc	369
SZABÓ KRISZTIÁN Kováts Andor	389
P. SZABÓ BÉLA Baranyai Béla	413

BALOGH JUDIT	
Nizsalovszky Endre	441
NAGY EMÍLIA – CSÚRÖS GABRIELLA	
Szádecznei és Kardosfalvi Szádeczky-Kardoss Tibor	469
SZIKORA VERONIKA	
Zachár Gyula	497
MADAI SÁNDOR	
Sztehlo Zoltán	517
SISKA KATALIN – SZABÓ KRISZTIÁN	
Flachbarth Ernő	529
CSÚRÖS GABRIELLA	
Iglói Szontagh Vilmos	553
KISS KATALIN – P. SZABÓ BÉLA	
Hacker Ervin	565
TÓTH MATOLCSI LÁSZLÓ	
Juhász Nagy Sándor	583
P. SZABÓ BÉLA	
Pusztarádóczy Dezső Gyula	609
PRUGBERGER TAMÁS	
Kauser Lipót	631
KARDOS SÁNDOR	
Devecseri Schultheisz Emil	651
SZABADFALVI JÓZSEF	
Vas Tibor	679

Harminc professzori életrajz elé

Jelen kötettel egy több, mint tíz éves vállalás beteljesülését, eredményét tartja kezében a Nyájas Olvasó. Az ezredforduló tájékán határozta el a Debreceni Egyetem (akkor még) Jog- és Államtudományi Intézetének vezetése, hogy felkéri a Jogtörténeti Tanszék munkatársait és a tanszék holdudvarába vonható kari kollégákat, hogy kutassák fel azon jogelőd jogtanárok életútját és munkásságát, akik a Kar 1949-ben bekövetkezett „szüneteltetése” előtt a „régii jogi karon” oktattak, katedrával rendelkeztek és részt vettek az Egyetem és a Város mindennapjaiban. 2002-ben, 2004-ben és 2006-ban egy-egy kötet jelent meg tehát azon professzorok és magántanárok tudományos portréjával, akik rövidebb-hosszabb ideig a „Debreceni Tudományegyetem” jogi karán joghallgatók nemzedékeit oktatták, jogásznemzedékeket bocsátottak útjukra a Kollégium, majd a nagyerdei Főépület kapuin át.

A három említett kötet nyomdába adásával akkoriban nem végeztünk teljes munkát, hiszen jelentős professzor-egyéni ségek maradtak ki az életrajz sorozatból. A folytatás terveit más, a Kar megerősödése érdekében végzett erőfeszítések szorították háttérbe. De a terv csak elszunnyadt, nem halt el: a megismert források bővültek, a már feldolgozott szakmunkák mellé újabb könyvek és tanulmányok kerültek elő az régmúlt ismeretlenségéből. Akik írtak egyes elődökről, azok nyitottabb szemmel járták a könyvtárakat, figyelve mit nem dolgoztak fel, mit mulasztottak el korábban figyelembe venni. S a korábbi gyűjteményekből kimaradt elődökkel szembeni adósság-tudat is egyre kínzóbb lett.

Miután a több éven átívelő centenáriumi kezdeményezések egyébként is arra ösztönöztek bennünket, az Egyetem alapító karai közé tartozó fakultás mai oktatóit, hogy méltó módon emlékezzünk meg az alapítás illetve „az oktatási üzem” beindulásának százéves évfordulójáról, megszületett az elhatározás: frissítsük fel a már megírtakat, vázoljuk fel az elmaradt tudósportrékat. Persze a korábbi kötetek munkatársai közül már többen nem a Kar oktatói, s nem mindegyikük vállalta a továbblépést, az eredeti szövegek átdolgozását. De a többség újra nekifeszült, és ha más okból nem, de a rövidítés, a sűrités okán újraszabta a korábbi munkákat. A szerkesztő azt mondhatja, hogy az esetek túlnyomó többségében tettenérhető a „hozzáadott érték.”

Természetesen, ahogy a régi jogi kar professzorai is különböző egyéni ségek voltak, úgy a mai szerzők is azok, s szövegeik is különböző megközelítést alkalmaztak. Voltak, akik a volt egyetemi tanár írásainak megismertetésére helyezték a hangsúlyt, míg mások a régi jogi kar életébe való bepillantást tekintették inkább izgalmasnak. S valóban, a szövegeket olvasva tapasztalhatjuk, hogy sok, szaktárgyaink körében ma is napirenden lévő kérdésre már három-

négy nemzedékkal ezelőtt is választ kerestek elődeink. S valóban, úgy is érezhetjük, hogy a portrékon keresztül a régi jogi kar történetének kaleidoszkópjába pillantunk bele.

A két út közötti bizonyos kiegyenlítést keresve a szerkesztő többször vette a bátorságot, hogy a történeti okadatolás egységes színvonala érdekében kiegészítse az életrajzi adatokat, vagy újabb bibliográfiai tételeket soroljon be a műlajstromokba. Ilyen esetekben a szerkesztő beavatkozását egy apró jel (☞) teszi egyértelművé. Történt ez azzal a céllal, hogy a most új életre kelő harminc professzor élete és munkássága kényelmesebben kutatható legyen a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának második száz évében, „ernyedetlen szorgalommal...”

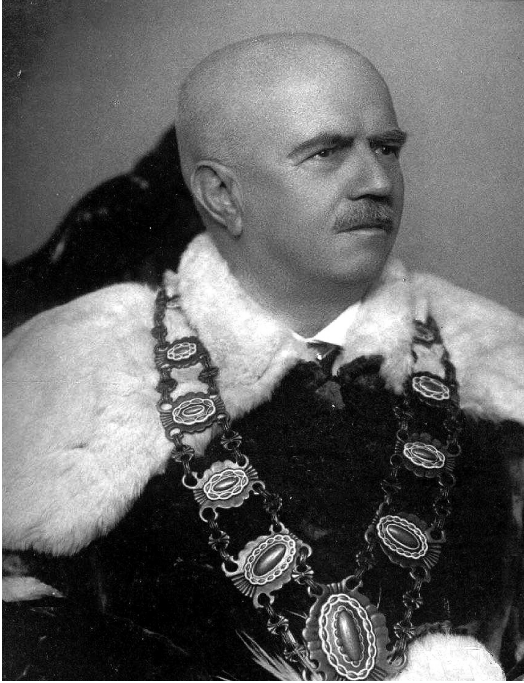
Gyakran és rövidítve használt források és irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ET-Jegyzőkönyv* A debreceni m. kir. (Tisza István) Tudományegyetem Tanácsának Jegyzőkönyvei, 1914-1945 – Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára
- Kari-Jegyzőkönyv* A debreceni Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara Tanácsának Jegyzőkönyvei (1914-1946) – Hajdú-Bihar-Megyei Levéltár VIII. 7/a 1-31; XXVI. 3/a 1-2.

IRODALOM

- BALOGH, *Adattár, i.m.* BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben: Azaz a Kollégium adattára a református konvent és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében*, Debrecen, 1904.
- CSÉKA, *i.m.* CSÉKA Ervin, *Emlékezés régi debreceni jogászprofesszorokra*, Jogtudományi Közlöny 57 (2002), 107-113.
- DKK. Debreceni Kincses Kalendárium
- ECKHART, *i.m.* ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története 1667-1935*, Budapest, 1936,
- ÉK. A debreceni m. kir. (Tisza István) Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja, 1914-1942.
- HOLLÓSI, *i.m.* HOLLÓSI Gábor, *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914-1949)*, Debrecen, 2007.
- VARGA Z., *i.m.* VARGA Zoltán, *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914-1944*, Debrecen, [1967],

SZEPESVÁRALJAI HAENDEL VILMOS

(1874-?)

POLITIKA

I. ÉLETE

1874. július 29-én született Selmechányán, hasonnevű édesapja, az akkori selmechányai ágostai evangélikus egyház főesperese¹ és a helybéli patrícus származású Heincz Viktória Ottilia gyermekeként, s a keresztségben a Vilmos mellett a Viktor és Lajos neveket is kapta.² Mindkét oldalról a város vezető rétegéhez tartozó családban nevelkedett tehát. Szülővárosában végezte elemi iskoláit. A betűvetést Herbst János Frigyesztől tanulta. Már gyermekkorában elsajátította a német mellett, a magyar, szlovák és francia nyelvet. Utóbbit egy cseregyerekétől tanulta, akit apja hívott meg Párizsból, egyházi kapcsolatai révén.³ Középiskolába a helyi evangélikus lyceumba járt. Tanárai közül Jezsovics Károly matematika- és Király Ernő történelem tanárra emlékezett szívesen. Élete végéig büszke volt arra, hogy történelem érettségijét kitüntetéssel (*praeclarus*) tette le 1892 júniusában.⁴

Ugyanezen év őszén iratkozott be a budapesti egyetem jogi karára. Egyetemi tanárai közül elsősorban a jogtörténész Hajnik Imre⁵ és a közjogász Lechner Ágost⁶ gyakorolt mély benyomást rá.⁷ Mellettük Concha Győző volt jelentős hatással későbbi pályafutására. Alapvizsgái után Németországba utazott a berlini Fridrich-Wilhelm Egyetemre, ahol a filozófiát hallgatott Paulsentől.⁸ Látogatta még Eck és Wagner óráit. Visszatérése után eleinte a római jogot és a magánjogot tanulta in-

¹ Haendel Vilmos Pál (1837-1925), evangélikus lelkész, főesperes és egyetemes evangélikus egyházi főjegyző, Selmec- és Béalábánya díszpolgára volt. Életére vö. *Magyar írók élete és munkái*, szerk. Gulyás Pál, Új sorozat, XIII, Budapest, 1939, 2-3.

² DKK. (1943), 71. *Magyar írók élete és munkái, i.m.*, 3-4.

³ ÉK., 1935/36, 457.

⁴ ÉK., 1935/36, 457.

⁵ Hajnik Imre (1840-1902) előbb a pozsonyi, a nagyvárad, majd a 1865-től kassai akadémián a történelem és a statisztika rendkívüli tanára volt. 1867-ben a győri akadémián lett a magyar jogtörténet, közjog és közigazgatási jog rendes tanára. 1871-től a Tudományos Akadémia levelező tagja volt. 1873-tól a budapesti egyetem tanára. Kora legnagyobb magyar jogtörténeti írója. Kollégája, Vécsey Tamás nekrológja szerint: „*elveiben következetes. Iránya egész életén át változatlan maradt. Nem akart más lenni, mint magyar tudós és egyetemi professzor.*” 1875/76-ban és 1888/89-ben a kar dékánja, az 1889/90. tanévben az egyetem rektora volt. Vö. ECKHART, *i.m.*, 532, 613. VÉCSEY Tamás, *Hajnik Imre emlékezete*, Századok, 1903, 120. skk. Lásd még ILLÉS József, *Hajnik Imre és a magyar jogtörténet*, Budapest, 1928.

⁶ Lechner Ágost (1834-1901) 1856-tól oktatott a pozsonyi jogakadémián eleinte statisztikát, majd közjogot. A budapesti Karra 1871-ben nevezték ki a közjog tanárának. Az 1873/74. tanévben a kar dékánja, 1885/86-ban az egyetem rektora. ECKHART, *i.m.*, 526-527.

⁷ ÉK., 1935/36. 458.

⁸ Paulsen, „*a kitünő philosophus*” munkáira többször hivatkozik első nagyobb lélegzetű munkájában is. Vö. HAENDEL Vilmos, *A parlamentarismus: Politikai tanulmány*, Budapest, 1903, 279.

tenzivebben, de ezen éveiből Concha Győző politikai, Grosschmid Béni⁹ magánjogi és Mariska Vilmos¹⁰ pénzügyi jogi óráit is kiemelte későbbi visszaemlékezéseiben.¹¹ Az abszolutóriumot 1896-ban szerezte meg, szigorlatait, melyekre – saját bevallása szerint – egy-egy évet készült, kitüntetéssel tette le. 1898. szeptember 30-án avatták a jogtudományok doktorává.

Ugyanezen év októberétől 1899 szeptemberéig a Mária Terézia közös gyalogezredben teljesített szolgálatot önköltséges önkéntesként. Katonai szolgálata után a budapesti VIII-X. kerületi járásbíróság mellé nevezték ki joggyakornokká. Alig fél év elteltével azonban, 1900. július 4-én a debreceni református jogakadémia Szártórialapítványi tanszékére¹² rendes tanárrá választotta meg a debreceni református egyházkerület. Politikai előadásait az év szeptemberében kezdte meg, székkfogaló értekezését a „*Politikai problémák az etikai államfogalom szempontjából*” címmel, szeptember 11-én tartotta.¹³ Az Egyetem későbbi jogász professzorai közül ő került legelőbb Debrecenbe, és több mint negyven évig oktatott a jogakadémián illetve az Egyetemen. A Református Kollégium jogakadémiájának ekkor nyolc professzora volt. Haendelnek olyan kollégái lettek, mint a későbbi neves egyházjogász Kérészy Zoltán, vagy a neves kereskedelmi- és római jogász Helle Károly.¹⁴ 1904-ben „*A parlamentarismus*” című munkájával¹⁵ Concha Győzőnél¹⁶ habilitált és szerzett egyetemi magántanári képesítést.¹⁷ Concha évtizedek alatt csak két jelöltet

⁹ Grosschmid (Zsögöd Benő) Béni (1852-1938) jogász, egyetemi tanár, akadémikus. Nagyváradi középiskolai tanulmányok után jogi tanulmányokat folytatott Bécsben. 1872-ben a kötelezésről írott munkájával, elnyerte az Akadémia Sztrókay-díját. Rövid bírósági és minisztériumi szolgálat után 1882 és 1885 között a nagyváradi jogakadémián volt tanár (polgári törvénykezés, majd kereskedelmi és váltójog), közben 1882-ben budapesti egyetemen habilitált (magánjog). 1885-től kolozsvári egyetem tanára (osztrák polgári jog), majd 1890-től 1928-ig Budapesten egyetemi tanár (magyar magánjog). Kora meghatározó és megkerülhetetlen magánjogásza. Vö. SZLADITS Károly, *Zsögöd-Grosschmid Béni, a magyar jogtudomány szabadságharcosa*, Jogászegyleti Szemle (1948); ASZTALOS István, *A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől sz. I. világháborúig*, Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, 10 (1968), 71-89.

¹⁰ Mariska Vilmos (1844-1912) jogász közgazdász egyetemi tanár, 1868-tól 1891-ig rövid megszakítással a kassai jogakadémia tanára, majd egyetemi tanár Budapesten. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*, II, Budapest, 1982², 146.

¹¹ *ÉK*, 1935/36, 458.

¹² Besztercebányai Szártóri (Sartori) Imre budai polgár 1825-ben kelt végrendeletében egy budai házat hagyott a debreceni református kollégiumra, abból a célból, hogy a háznak a hasznából „*fizetődjön egy professzor, szint olyan jól, mint akámelyik a mostani professzorok közül legjobban fizetődik; a választandó professzor pedig lutheránus valláson levő ember legyen...*” A házat teher-mentesítés után 1874-ben a kollégium eladta, és a vételár kamataiból egyéb kisebb kiadások mellett, három kollégiumi tanár javadalmazását fedezték. A jogakadémia 1875-ös újjászervezésekor két tanszékot hoztak létre az alapítvány terhére. Ekkortól az alapítvány két akadémiai és egy gimnáziumi tanár fizetését fedezte. 1892-től a politikai tanszékot nevezték Szártóri-tanszéknek, melynek birtokosa 1875-től 1900-ban történt nyugalmomba vonulásáig Liszka Nándor volt. Vö. BALOGH Ferenc, *A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve, azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata 1550-től 1911. évig*, Debrecen, 1911, 255-261.

¹³ BALOGH, *Adattár*, i.m., 556.

¹⁴ Haendel kollégái lettek: Kovács Sándor (római jog, 1875-1914); Karsa István (magyar magánjog, 1883-1904); Baczoni Lajos (statisztika, 1885-1902); Ozory István (büntetőjog, 1887-1913); Bartha Béla (nemzetgazdaságtan, 1895-1905); Kérészy Zoltán (jogtörténet és egyházjog, 1895-1904); Helle Károly (peres és peren kívüli eljárás, kereskedelmi és váltójog, 1896-1905); Vö. BALOGH, *Adattár*, i.m., passim; *A Debreceni Református Kollégium története*, 240.

¹⁵ HAENDEL, *A parlamentarismus*, i.m.

habilitált,¹⁸ ezek közül az egyik Haendel Vilmos volt. Conchával a későbbiekben is megőrizte kapcsolatát.¹⁹ Ezen években, hat egymást követő félévben a budapesti egyetemen is előadott. Fiatalabb éveiben beutazta egész Európát az Uráltól, az Atlanti óceánig.

1914 júliusáig a debreceni jogakadémián közjogot, politikát és bányajogot adott elő, sőt az 1903/04. tanévtől még a francia nyelvet is oktatta néhány évig. Közben az 1906/07. tanévben a Kollégium rektora (igazgatója) is volt, székfoglaló előadását „*Államkapcsolatok és parlamenti kormány*” címmel tartotta.²⁰ Két ízben a jogakadémia dékáni tisztségét is betöltötte.²¹

Az Egyetem létrehozása során a megszűnt jogakadémia tanárai közül ő volt az egyetlen, akit politikai okok miatt – mivel a Kossuth párt alelnöke volt²² – nem vettek át egyetemi tanárnak a létrehozott Jog- és Államtudományi Karra. Történt ez annak ellenére, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése már 1911 novemberében kifejezte „*a teljesítés biztos reményével*”, hogy minden akkor működő akadémiai tanár az Egyetem megfelelő tanszékére kinevezést fog nyerni.²³ A mellőzött Haendel 1914. július 30-án hadnagyként (rangját 1901-ben szerezte) bevonult a hármashonvéd gyalogezred népfelkelő zászlóaljához Debrecenbe, ahol pót-századparancsnoki tiszteletet töltött be. Decemberben már főhadnagyként vezényelték ki a szerbiai, majd az olaszországi harctérre, ahol kilenc hónapig szolgált.²⁴ Előbb századparancsnok, majd zászlóaljparancsnok lett. Már hazatérte után, 1915 októberében, az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért legfelsőbb dicsérettel elismeréssel tüntették ki.²⁵ 1917 novemberében századosi ranggal jutalmazták. Katonaként sem tagadhatta meg tanár voltát, hiszen „*számos hadtörténeti előadást tartott, melyeket a legfelsőbb helyen is a legnagyobb elismerésre méltattak.*”²⁶

¹⁶ Concha Győző (1846-1933) igazságügyi gyakorlat és a magántanári képesítés megszerzése után 1872-ben nyert kinevezést a kolozsvári egyetemre az alkotmány- és közigazgatáspolitikai rendkívüli tanárának. 1874-ben rendes tanár. 1892 és 1928 között a budapesti egyetem tanára. 1886-ban az Akadémia levelező, majd 1900-ban rendes tagja lett. 1922-25 között az MTA másodelnöke, 1927-től a felsőház örökös tagja. Mint „*a világháború előtti Nagy-Magyarország legnagyobb állambölcselője*” rendkívül nagy tekintélyre tett szert az államtudomány minden ágában készített alapvető munkáival. Az organikus államelmélet képviselőjeként, a történeti jogi irányzathoz tartozott. Konzervatív-nacionalista államelméletének legnagyobb hatású munkája *Politika* címmel jelent meg. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 2001. 1011-12. Vö. EREKY István, *Emlékbeszéd Concha Győzőről*, Akadémiai emlékbeszédek, 22. Idézi ECKHART, *i.m.*, 656.

¹⁷ Eckhart kimutatása szerint csak 1906-ban lett magántanár. Vö. ECKHART, *i.m.*, 677. Ez valószínűleg téves, mert már az 1905/06. tanév első félévében tárgyat hirdetett a pesti karon „*A Képviseleti rendszer elmélete*” címmel. Vö. *Jogtudományi Közlöny* (1905/36), 299. Majd a következő félévekben „*A Demokratia*”, „*Az Aristokratia*” című kurzusokkal jelent meg a tanrendben.

¹⁸ *ÉK.*, 1935/36, 458.

¹⁹ Személyes kapcsolatára a mesterrel többször utal: „...sokat vitakoztunk erről...” Vö. *ÉK.*, 1941/42. 93. Részt vett a Concha-emlékkönyv munkálataiban is. Vö. *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanárának negyvenéves emlékére*, Budapest, 1912.

²⁰ BALOGH, *Adattár*, *i.m.*, 557.

²¹ *DKK.* (1943), 72.

²² Saját megfogalmazása. Vö. *ÉK.*, 1935/36, 458.

²³ Az egyetem tanárainak kinevezésére vö. SZENTPÉTERI KUN Béla, *Az egyetem alakulás története. A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*. A Debreceni Kollégium története, I/3, Debrecen, 1942, 60-61., valamint VARGA Z., *i.m.*, 31-32.

²⁴ *ÉK.*, 1935/36, 458.

²⁵ *ÉK.*, 1915/16, 49.

²⁶ *DKK.* (1943), 72.

Egy későbbi visszatekintésében erre az időre így emlékezett: „Negyvennyolcas voltam, a negyvennyolcas párt vezető tagjai közé tartoztam a nagy háborút megelőzőleg. Ennek kapcsán történt az eset, hogy mikor 1914-ben az egyetemi professzorok kinevezésére került sor, mellőztettem, mert el nem tudták képzelni, hogy magyar közjogot, vagy politikát olyan ember adhatna elő, aki nem hatvanhetes, aki negyvennyolcas. Ahelyett, hogy ebbe a szép épületbe [értsd: a debreceni egyetem főépületébe] kerültem volna, igaz, hogy még akkor nem volt meg, a harctérre kellett mennem. A harctérről az én legnagyobb politikai ellenfelem hozott haza a Doberdóról... A Doberdóról az egyetemi professzúrába kerültem pályázat nélkül gróf Tisza István kegyelméből, aki azt mondotta: Nem lehet az irányadó egy ilyen magas tanszék betöltésénél, hogy az illető negyvennyolcas-e, vagy hatvanhetes. ... Ha ezt akkor meg nem cselekszi... ott feküdnének csontjaim a cotici-i temetőben, mert a doberdói fensíkről [!] nem haza, hanem az örök hazába került az ember, aki sokáig ott volt.”²⁷

A Jászi Viktor halálával megüresedett Közjogi- és Politikai Tanszéket Bernolák Nándor az évi rektor kérésére a miniszter kettéválasztotta, és a politikai tanszékre Haendel kapott meghívást.²⁸ Nyilvános rendes tanárrá való kinevezésére 1915 augusztusában került sor, a szolgálati esküt szeptember 13-án tette le Debrecenben.²⁹ Először 1915 szeptemberében jelent meg a Kari Tanács ülésén.³⁰

Egyébként a háború alatt, 1916-ban apját Ferenc József magyar nemességgel jutalmazta, s a család ekkor kapta a „szepesváraljai” előnevet.³¹ Haendel professzor maga 1918-ban magyar királyi udvari tanácsos lett.³²

A tanácskormány alatt, politikai nézetei miatt 1919 áprilisában Bernolák Nándor és Illyefalvi Vitéz Géza kartársaival elhurcolták³³ és Budapesten fogva tartották.³⁴ A

²⁷ Haendel beszéde Tisza Istvánról. Vö. *ÉK*, 1941/42. 100.; Tiszával szembeni tisztelete egészen élete végéig magával kísérte, mint azt rektorsága idején, 1943. április 13-án tartott beszéde is mutatja, melyben Tisza 1918 októberi kitartását Szókratész és Luther Márton törhetetlen igazságszeretetéhez hasonlítja. Vö. *Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms 7/7. 32.*

²⁸ BERNOLÁK Nándor, *Jelentés a Debreczeni m. kir. Tudományegyetem 1915-1916. évi állapotáról és működéséről*, *ÉK*, 1915/16, 32.

²⁹ Az Egyetem Tanács jegyzőkönyve szerint: „[A rector ...] 874-1914/15. etsz. a bemutatja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Miniszter úrnak f. évi augusztus hó 16-án 83,140. sz. a kelt leiratát, melyben értesíti az egyetem Tanácsát, hogy Ő és ap. kir. felsége, Bécsben f.é. július hó 28-án kelt legfelsőbb elhatározásával, előterjesztésére, legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy a debreczeni m. kir. tudományegyetemen fenálló magyar közjogi és politikai tanszék a politika tanszékévé átszerveztessék. Erre az új tanszékre egyidejűleg dr. HAENDEL VILMOST, ny.r. tanárrá legkegyelmesebben kinevezni méltóztatott.” *ET-Jegyzőkönyv 1915/1916, I. évi rendes ülés.* A Kari Tanács jegyzőkönyvei szerint ezután folyamatosan Debrecenben tartózkodott, így bizonyosan téves az adat, mely szerint a háború végéig szolgált, s csak 1918-ban, a laibaichi (Ijubljanai) kórházból tért haza. Vö. *ÉK*, 1935/36, 458.

³⁰ *Kari-Jegyzőkönyv 1915. szeptember 14. 1. sz.:* „A dékán javaslatára a kar egyhangúlag elhatározza, hogy a M. kir. vallás- és közoktatásügyi Minister úr Ónagyméltósága előtt kifejezi köszönetét a legfelsőbb kitüntetés kezdeményezéséért, mert abban a tanári munka újabb megbecsülését látja.”

³¹ *ÉK*, 1935/36, 458.

³² *Kari-Jegyzőkönyv 1918. március 21.*

³³ Az Egyetemi Tanács 1919. április 25-i ülésének jegyzőkönyve 35. sz. alatt erről így emlékezik meg: „[A rector, Kiss Géza ...] jelenti a tanácsnak, hogy hivatalos ügyekben Budapestre történt utazásából haza térvén, arról értesült, hogy a városi direktorium egyetemünk tanárai közül hármat és pedig dr. Bernolák Nándor, dr. Haendel Vilmos és dr. Illyefalvi Vitéz Géza jogkari tanárokat elfogatta és tuszokként a városról elszállíttatta. Vissza érkezése szombaton éjjel történvén, Vasárnap azonnal fölkereste a rendőrséget s megkísérelte, hogy nevezettek szabadlábra helyeztessenek. Sajnos az illetékes tényezők részéről olyan udvariatlan fogadtatásban részesült, hogy minden további erőltetése a dolognak saját egyéni szabadságának veszélyeztetését vonhatta maga után, miéрт is csak magán uton igyekezett nevezettek sorsáról

fogságból – saját későbbi visszaemlékezései szerint – csak volt osztálytársa, Ágoston Péter népbiztos³⁵ közbenjárására szabadult június hó közepén.³⁶

A tanácskormány alatt elnöke volt a Tiszántúlon tevékenykedő ellenforradalmi csoportnak, az Arany János Társaságnak, bár ennek tevékenységéről és Haendel szerepéről nincs adat.³⁷ Az Egyetem történetének ezen nehéz időszakában többször összetűzésbe került a fennálló hatalommal. Konfliktusa volt például Csige Varga Antallal, az Egyetem akkori könyvtárnokával és a Tanácsköztársaság alatt alakult tisztviselők és alkalmazottak szakcsoportjának egyik vezetőjével. Haendel valószínűleg – a ma fellelhető iratokból csak következtetünk – nehezményezte, hogy Varga javasolta a közoktatásügyi népbiztosnak több nagyúri könyvtár szocializálását, az egyetemi könyvtárba való beolvasztását, valamint azt, hogy Varga a könyvtári szolgálkat magánügyben dolgoztatta és gyakran volt indokolatlanul távol hivatalától.³⁸ Varga ügyvédje Haendelt a munkástanács előtt is megvédolta, ami nagyban hozzájárulhatott későbbi elhurcolásához.

Haendel fő tárgya a *Politika* volt, melyhez a '30-as években egy több száz oldalas tankönyv készült, amely többszöri litográfiai sokszorosítású megjelenés után 1937-ben nyerte el végleges formáját.³⁹ A 900 oldalas könyv 20 félév előadási anyagát foglalta magában, vagyis Haendel 10 évenként kezdte előlrol a könyv anyagát. Egy-egy évfolyam hallgatói az előadások három szemeszterében a könyv hatod részét hallhatták előadáson, de Haendel természetesen a vizsgákon az egész könyv anyagát kérdezte tőlük.⁴⁰

valamelyes tájékozódást szerezni.” Kiss Géza beszámolt arról is, hogy utóbb a várost 1919. április 23-án megszálló román csapatok parancsnokát, Dumitrescu tábornokot is kérte, hogy tanártársai szabadon bocsátása érdekében járjon közben. *ET-Jegyzőkönyv* 1918/1919, 35. sz.; *Kari-Jegyzőkönyv* 1919. május 23. 1. sz. és június 5. 1. sz. A túszerzésre a Tiszántúl északi részén színre lépő ellenforradalmi csoportok megjelenése miatt került sor. Vö. BOTOS János, *Mit kell tudni az 1918-1919-es magyarországi forradalmakról*, Budapest, 1978, 131.

³⁴ Az Egyetemi Tanács 1919. június 2-i ülésének jegyzőkönyvébe 42. szám alatt a következő bejegyzés került: „*Dr. Kun Béla jogkari prodékán h. indítványára az egyetem tanácsa mély sajnálkozásának ad kifejezést afölött, hogy különösen a jogi oktatást különben is megbénító és eltörölni szándékozó kommunistá uralom és vörös terror egyetemünk három kiváló professzorát jogi fakultás érdemes tagját tuszokként Budapestre hurcolta.*” *ET-Jegyzőkönyv* 1918/1919, 42. sz.

³⁵ Ágoston Péter (1874-1925) nagyváradi jogakadémiai, majd egyetemi tanár, szociáldemokrata politikus. A Népszava, a Huszadik Század állandó munkatársa volt. A 1918-as forradalom után a nagyváradi Nemzeti Tanács elnöke, Bihar megye kormánybiztos főispánja, majd a Berinkey-kormány belügyi államtitkára lett. A Tanácsköztársaság alatt 1919 március-áprilisában külügyi népbiztos-helyettes, június végéig külügyi-, június 24-től augusztus 1-ig igazságügyi népbiztos volt. A Peidl-kormányban is külügyminiszterként tevékenykedett. 1919 végén halálraítélték, de kicserélték a szovjet-magyar fogolycsere-akció során és így 1922-ben Moszkvába, 1924-ben Londonba, majd Párizsba került, s ott is halt meg. *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 2001. 61-62.

³⁶ Vö. *ET-Jegyzőkönyv* 1918/1919, 1919. június 20. napirend előtt.

³⁷ *DKK*. (1942), 72.

³⁸ *ET-Jegyzőkönyv* 1919/1920, 26., 52. és 117. szám. Varga egyébként 1919 végén becsületsértési pert (sajtópert) indított Haendel ellen. Szentpéteri Kun Béla jogi kari dékán javasolta az Egyetemi Tanácsnak, hogy kezdeményezzen a miniszternél egy olyan állásfoglalást, mely szerint egyetemi tisztviselők, vagy más alkalmazottak egyetemi tanár ellen csak az Egyetemi Tanács felhatalmazása mellett kezdeményezhetnek becsületsértés vagy rágalmozás miatt bűnvádi eljárást. A per kimeneteléről nincs tudomásunk.

³⁹ HAENDEL Vilmos, *Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, Debrecen, 1937.

⁴⁰ CSÉKA Ervin, *Emlékezés régi debreceni jogászprofesszorokra*, *Jogtudományi Közlöny* 57 (2002/2), 108.

A *Politika* mellett más tárgyakat is oktatott. A '30-as és '40-es években éveken át helyettesített a vakáns közigazgatási, majd a közjogi tanszéken, s ezekben az években – saját politikai szemináriuma mellett – vezette ezen a tanszéki szemináriumokat is. 1940 és 1944 között az I. évfolyamon a *Bevezetés a jog- és államtudományokba*, a II. évfolyamon a *Magyar közjog*, míg a III-IV. évfolyamon a *Politika* című kollégiumot adta elő. Így az akkori hallgatók vele találkoztak a legtöbbet egyetemi pályafutásuk során.⁴¹

Tanárként rendkívüli szigorú és rendkívüli korrektségéről volt nevezetes. Mint ilyen természetesen eltérő megítélést kapott hallgatóitól. Voltak olyan hallgatói, akik enciklopédikus és latinus műveltségére, rendkívül szigorú, de korrekt vizsgáztatására emlékeztek.⁴² Mások viszont szigorúsága miatt „vaddisznónak” nevezték és túlzásnak tekintették azt, hogy minden második vizsga bukással végződik Haendel professzornál.⁴³

Debreceni tanárságának 35. évfordulóján, melyet külön kívánságára egészen szűk körben, a nyilvánosság kizárásával szervezett meg a jogászfűjség és a tanártársak,⁴⁴ a szokásos dicsérek között többször is hangsúlyozásra került „*büszke szerénysége*”, munka- és hazaszeretete, a hallgatóság iránti figyelme, ami a „*jogászfűjség defensorává*” avatta. Méltatták nyíltságát, eszméi melletti kiállását. Természetesen ma már más értékelést kapnak azok az elvek, melyeket Haendel munkáiban és a katedréről hirdetett, de következetességét korábban nagyra értékelték azon hallgatói és kollégái is, akik nem mindenben értettek egyet politikai nézeteivel. Elismerik, hogy „*35 esztendei kemény és fáradhatatlan munkásságának generációk köszönhetik politikai iskolázottságukat.*” Kiemelésre került, hogy „*... kérlelhetetlen igazmondással és sokszor szinte a flagellanizmus önsanyargatásával hirdeti a nemzeti önismeret ígét és a nemzeti önismeret szárnyain*” vezeti hallgatóit, „*olyan magasságokba, ahonnan egy illúziótlan, de nem ideáltalan magyarnak szemlélnie kell nemzete sorsát.*” Haendel „*... előadásaiból gyűjtő tűz árad és ez a tűz azért olyan magával ragadó, mert ... kiolthatatlan fajszeretetéből nyeri táplálékát. ... ez a tűz megtanít bennünket arra, hogy egy egyedül álló és ezer veszélytől környezett kis nép, mint amilyen a magyar, csak úgy tarthatja fenn magát, ha minden ízét áthatja a józan, kitartó, munkás és önfeláldozó hazaszeretet.*”⁴⁵ Tanári működésének 35. éves évfordulójáról az Egyetemi Tanács is megemlékezett és szeretettel üdvözölte és tanári működésére a „*Mindenható áldását*” kérte. Az üdvözlő szavakra válaszolva Haendel rámutatott arra, hogy „*lokális anciennitás szerint tulajdonképpen ő a legidősebb professzor Debrecenben.*” Hangsúlyozta, hogy „*mint eddig, úgy ezentúl is minden igyekezetével egyetemünk javát óhajtja szolgálni, kéri kartársait, – tartsák őt meg továbbra is kitüntető szeretetükben.*”⁴⁶

⁴¹ Uo.,

⁴² Uo., 108-109.

⁴³ HORVÁTH Sándor, *Sötétben minden út hosszú*, I, Debrecen, 1998, 90. „*Mi magunk között egyébként csak »vaddisznó« jelzővel becéztük, mert közjogból minden második joghallgatót elvágott a vizsgákon, és különben a modora is olyan harcias volt, mint a vadkané.*”

⁴⁴ Az ünnepségen elhangzott beszédekre lásd *ÉK*, 1935/36, 454-458.

⁴⁵ PAGONYI Jenő jogászelnök (az Egyetemi Kör jogi szakosztályának elnöke) beszéde. *ÉK*, 1935/36, 454-455.

⁴⁶ *ET-Jegyzőkönyv* 1935/36, 82. szám

Haendel két ízben, az 1923/24. és az 1935/36. tanévben töltötte be a jogi kar dékáni tisztségét,⁴⁷ és – mint alább látni fogjuk – az 1942/43. tanévet az Egyetem rektori tisztségében töltötte. Első dékáni éve alatt szakvéleményt készített az Egyetemi Tanács részére, midőn felmerült, hogy a Nemzetek Szövetsége vezető embereit Debrecenbe is hívják meg előadást tartani. Haendel mereven ezen meghívások ellen nyilatkozott.⁴⁸

Mielőtt röviden foglalkoznánk Haendel rektori évével, feltétlenül utalnunk kell rá, hogy Haendel Vilmos, a tanár személyisége és sorsa elválaszthatatlan a politikus Haendeltől. A két én egybekapcsolódott, egymás nélkül elképzelhetetlen. Politikai nézetei meghatározták tanári és tudósi munkásságát és – mint látni fogjuk – bizonyos értelemben rektori tevékenységét is.

Haendel politikai meggyőződésére a Monarchia fennállása alatt a „negyvennyolcas” elvek nyomták rá bélyegüket, a Kiegyezésben megvalósultnál függetlenebb Magyarországra vágyott. Tisza Istvánról elmondott – már idézett – 1942. április 22-én tartott emlékbeszédében „negyvennyolcassága” alapjairól így beszélt: *„Több mint száz évig a Pragmatica Sanctiót nem tudták, hogy kelljen végrehajtani. ...A Pragmatica Sanctio végrehajtását a negyvennyolcasok külön apparátussal, a hatvanhetesek közös apparátussal akarták megcselekedni. ...A negyvennyolcas rendelkezés egy elvi alapon nyugodott. Külön apparátussal szolgálni a Pragmatica Sanctio ügyét. Külön külügy, külön hadsereggel és evvel a külön külüggyel, külön hadsereggel éppúgy fogjuk szolgálhatni a nagy közös ügyet az együttes biztonságunk együttes erővel való védelmét, mint hogyha egységes apparátussal egységes közös hadsereggel szolgáljuk.”*⁴⁹ Ezen fejtegetésekből is látszik, hogy a Függetlenségi és 48-as Párt a közös ügyek, a dualizmus ellen foglalt állást, de a perszonálunió alapjára helyezkedett, s nem ragaszkodott a Habsburg uralom felszámolásához.⁵⁰ Az I. világháború előtti két évtizedben – vagyis Haendel fiatalabb korában – a Függetlenségi és 48-as Párt jelentős változásokon ment át: az 1884-ben létrejött liberális ellenzéki párt egyre inkább közeledett a Kiegyezés elfogadásához, s a századfordulón egyre konzervatívabb irányt vett a függetlenségi gondolat eltorzulása és a soknemzetiségű Magyarország fenntartásának eszméje miatt. A párt szakadásokkal és újraegyesülésekkel tarkított történetében Haendel – későbbi nyilatkozatai és magatartása alapján – valahol a párt konzervatív, Apponyi Albert által vezetett szárnyán helyezkedhetett el.⁵¹

Trianon után azonban egyértelműen jobbra tolódást lehet megfigyelni nála. Az ország szétesésének sokkja, a Tanácsköztársaság alatt átélt megpróbáltatások tovább növelték konzervativizmusát, s a keresztény-fajvédelem irányába vitték el

⁴⁷ VARGA Z., *í.m.*, 318.

⁴⁸ Csatolva: *Kari-Jegyzőkönyv* 1924. április 20. Állásfoglalását egyebek mellett így indokolja: *„A szóban forgó szövetség olyan pacifista, de – faitista szellemet kíván ellenségei területén meghonosítani, amely a magyar leket is végképpen elcsüggeszteni, ellenállót erejét elsorvasztani, fásult közönyös elmerülését előidézni van hivatva. Célja az, hogy szellemi fegyverekkel is állandósítsa, mindenképpen biztosítsa a belső összeomlásunk következtében 1919-ben ölébe hullott váratlan, roppant zsákmányt.”*

⁴⁹ *ÉK*, 1941/42, 92-100. passim.

⁵⁰ A 67-esek és 48-asok ellentétére röviden lásd ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, 2000, 69-72.

⁵¹ A párt korai történetére vö. *Magyarország története 1848-1890*, szerk. KOVÁCS Endre, Budapest, 1979. 1227-1232.

gondolkodását.⁵² 1920 után a háború végéig elnöke volt az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga debreceni főcsoportjának, valamint hosszabb-rövidebb ideig elnöke volt a magyar Revíziós Ligának és a debreceni Frontharcos (majd Tűzharcos) főcsoportnak.⁵³ Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga elsősorban a húszas években játszott szerepet Debrecen politikai életében. „*Ismert debreceni »ébredők« irányításával folytatta irredenta és fajvédő tevékenységét. A Liga fórumul szolgált az országos és helyi jobboldali demonstrációkhoz, valamint az egységes keresztény nemzeti sajtó megteremtésének követeléséhez.*”⁵⁴ Az 1928. októberi jobboldali diákzavargások idején szolidaritást vállalt a rendőrség által megfélemezett diákság mozgalmával. A jobboldali egyetemi hallgatók bajtársi egyesületeink tagjai a húszas években tanáraik – köztük állítólag Haendel Vilmos⁵⁵ – biztatására ismételten megakadályozták a zsidó hallgatók részvételét az egyetemi oktatásban. Ezek az eszmék és törekvések eszkalálódtak aztán 1928 októberében, s ezek az Egyetem ideiglenes bezárását is magukkal hozták.⁵⁶

Haendelt 1922 decemberében megválasztották az azon év októberében zászlót bontó Községi Párt elnökének is. Ez a párt, melynek tevékenysége elsősorban a képviselő- és a törvényhatósági választásokra korlátozódott, azt a célt tűzte ki maga elé, „*hogy a város keresztjén társadalmának legjobbjait politikai pártállásra tekintet nélkül erős táborba szervezze.*” Programjával biztosítani kívánta a magyar faj feltétlen érvényesülését, vezetését és uralmát a város kormányzatának minden ágában.⁵⁷ Haendel valószínűleg ezen párt színeiben, az egyesített jobboldal jelöltjeként vett részt a nemzetgyűlési pótválasztáson. A pótválasztáson azonban kis többséggel az egyesült liberális és szociáldemokrata baloldal jelöltjét, Nagy Vincét választották meg képviselővé.⁵⁸

A debreceni politika-professzor a '20-as évek végén a fajvédőkhöz közeledett. A fajvédők a '20-as évek végén erőtlennek és elégtelennek ítélték az irredentizmus klebelsbergi koncepcióját, amellet hogy nézeteiknek jelentős antiszemita tartalma is volt.⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső (és az ekkor holdudvarukba tar-

⁵² Még 1943-ban is így beszélt: „*Sokszor állottam az előtt az íróasztal előtt, ahol az aláírás történt. 1920. június 4. Mindig emlékezetes nap lesz, amíg magyar élni fog. ... Trianon ma is fennáll ...*” Vö. ÉK., 1942/43, 56.

⁵³ DKK. (1942), 72., ÉK., 1935/36, 458.

⁵⁴ *Debrecen története öt kötetben*, 4, *Debrecen története 1919-1944*, szerk., TOKODY Gyula, Debrecen, 1986, 213. Ez teljesen megfelel a Haendel által akkoriban a nemzetietlen sajtóról hirdetett nézeteknek: „*A »közvéleményt« az 57 % nyomdatulajdonos – a 42,4 % zsidó hírlapíró – a 26,2 % zsidó író és művész »gyártja«, irányítja Magyarországon.*” Vö. HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány*, Debrecen, 1928, 77.

⁵⁵ A numerus clausussal kapcsolatos álláspontjára vö. *Kari-Jegyzőkönyv 1924. szeptember 23.* 72. sz.: „*Dr. Haendel Vilmos jegyzőkönyvbe foglalni kéri azt az elvi álláspontját, mely szerint új zsidó hallgatók felvétele mindaddig nem lehetséges, amíg a jogi karon összesen több zsidó hallgató van mint a numerus clausus törvényben megállapított kontingens.*”

⁵⁶ *Debrecen története, i.m.*, 213; KEREPESZKI Róbert, *A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben*, Múltunk, 50 (2005/4), 43-75.

⁵⁷ *Uo.*, 211.

⁵⁸ Mutatják Haendel megítélését a város közvéleményének egy része körében, az ellenfél politikai röpirataiban megfogalmazottak: „*Nem szavazhattok ... Haendel Vilmosra, az ébredők, a fajvédők ... Héjjas Iván és Gömbös Gyula jelöltjére ..., nem akarhatjátok, hogy az országgrombolók, az orgyilkosok támogatói beszennyezzék Debrecen demokrata érzületét.*” Idézi *Debrecen története, i.m.*, 209.

⁵⁹ KLEBELSBERG Kuno, *Neonacionalizmus*, Budapest, 1928. Vö. BALOGH Sándor, *Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”, Valóság*, (1959/3).

tozó Haendel) az *Előörs*ben az addiginál sokkal agresszívabb külpolitikát követeltek a revízió érdekében. Ebben a szellemben befolyásolták az egyetemi ifjúságot is, melyek jó része a bajtársi testületek révén közel került a fajvédő és irredenta eszmékhez.⁶⁰

Haendel – mai szemmel nézve – meglehetősen kétes (és a szó szoros értelmében véve viszonylag rövid) politikusi pályafutását értékelve meg kell azonban említenünk, hogy az Egyetemen voltak Haendelnél szélsőségesebben jobboldali tanárok is.

A teljes személyiségkép felvázolásához meg kell még említeni, hogy Haendel a '30-as években tíz éven át volt a debreceni ágostai evangélikus egyházkerület felügyelője, és közel ugyanennyi ideig a tiszántúli ágostai evangélikus egyházmegyének világi elnöke. Professzorsága mellett vezetője volt több gazdasági vállalkozásnak.⁶¹ A húszas években csaknem egy évtizedig virilisként tagja volt a debreceni törvényhatósági bizottságnak és az üléseken többször részt is vett.⁶²

Rendkívül népszerű volt, mint a legkülönbélebb témakörök előadója város és országszerte. A húszas évek elején a Népszerű Főiskolai Tanfolyam rendezőbizottságának is tagja volt, amellett, hogy előadásokat tartott már a '10-es években is.⁶³ Szívesen beszélt nem szakmai közönségnek is, mint azt például 1938/39-ben tette, mikor a nemzetiségi területeinkről,⁶⁴ hadtörténeti és harcászati kérdésekről, a nőkérdéséről tartott előadásokat különböző szervezetek rendezésében és felkérésére.⁶⁵ Közéleti funkcióiból adódóan is számtalan beszéd és előadás fűződött a nevéhez. Ugyanakkor sok újságcikket írt (például az *Előörs*,⁶⁶ az *Új Szellem* című lapokban) a nemzetiségi kérdéstről, a jogi oktatás reformjáról és ifjúságpolitikai problémákról, sőt – életrajzírója szerint – a szépirodalom terén is próbálkozott, hisz regénye is jelent meg.⁶⁷

Kitüntetései között a *Signum Laudis* (kardokkal), a Károly csapatkereszt és az 50. (1898) és 60. (1908) éves jubileumi emlékérem szerepeltek. 1941 szeptemberében a Nemzetvédelmi Kereszttel is kitüntették.⁶⁸

⁶⁰ PÁNDI Ilona, *Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában*, Budapest, 1966, 151.

⁶¹ Az 1940-es évek elején az Első Keresztény Biztosító Intézet r.t. elnöke volt, és közreműködött abban, hogy az intézmény 500 pengő adományt ítéljen oda a Debreceni Tudományegyetem Joghallgatóinak Segítő Egyesülete részére. *Kari-Jegyzőkönyv* 1942. április 28. 422. sz. és 1942. október 14. 77. sz. Ugyanezt tette (betegszabadsága alatt) 700 pengő erejéig 1944 márciusában is. *Kari-Jegyzőkönyv* 1944. március 24. 285. sz.

⁶² Az üléseken való részvételéről 1921, 1922 és 1928-ból vannak adatok. Vö. Debreceni szabad királyi város törvényhatósági bizottsági közgyűlésének jegyzőkönyvei 1921-es évről. VI. évfolyam.; ... 1922-es évről. VII. évfolyam.; ... 1928-as évről. XIII. évfolyam. A virilisek listáján 1921-ben, 1923-ban és 1929-ben szerepel. Vö. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár iratai*, XXI. 505/a 107. A Törvényhatósági bizottság névsora 1861-1938. Az adatokért köszönet Varga Norbertnek.

⁶³ A „*Praematica Sanctio*”-ról: *Három előadás*, Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14, V. syllabus, Debreczen, 1914.

⁶⁴ Így 1929. február 18-án a Keresztény Nemzeti Liga ülésén a nemzetiségi kérdéstről. Vö. Hajdúföld, 1929. február 17.

⁶⁵ *ÉK*, 1938/39. 159.

⁶⁶ A Bajcsy-Zsilinszky Endre által szerkesztett heti lap – általam átvizsgált – 1928-1931 közötti évfolyamaiban nem találtam Haendel tollából származó cikket, bár a lap munkatársai sokszor pseudo-neveket is használtak.

⁶⁷ *DKK*, (1942), 72. A regény címe: *Mese a boldogságról*, Regény, Debrecen, 1913, 167.

⁶⁸ *Kari-Jegyzőkönyv* 1941. szeptember 26. 72. sz.

Haendel Vilmost a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem 1942. június 15-i rectorválasztó ülése választotta meg az Egyetem Rector Magnificusává.⁶⁹

Rektori működése az egyetemi tanárok körében – állítólag – nem váltott ki teljes megelégedést. A bölcsészkar már rektorsága első hónapjaiban elégedetlenségének adott hangot, midőn 1942. november 11-én tartott ülésén megállapította, hogy a tanév folyamán még nem volt egyetemi tanácsülés, és hivatkozva az Egyetem szervezeti szabályzatára az egyetemi önkormányzat ezen sérelmének orvoslását kívánta.⁷⁰ Utánanévezve kitűnik, hogy rektori éve alatt az Egyetemi Tanácsnak kilenc rendes és három rendkívüli ülése volt, ami átlagos számnak tekinthető.⁷¹

Rektori beszámoló beszédéből, melyet a rektori hivatal átadása alkalmából tartott⁷² az is kiderül, hogy az utókor ellenérzését némileg meghazudtolva mégiscsak volt néhány eredménye a háború rosszra fordulása időszakában nehéz anyagi körülmények között tevékenykedő rektornak és az általa vezetett Egyetemi Tanácsnak. Haendel kezdeményezésére az Auditorium Maximumban tanuló szobát rendeztek be,⁷³ korszerűsítették a Horthy Miklósné leánykollégiumot,⁷⁴ a jog- és államtudományi karon szociális tanfolyamot szerveztek.⁷⁵ Rektori éve jelentős eseményének tekinthető látogatása a berlini egyetemen, ahol személyében Magyarországra és a magyar tudományos életre kapott kiemelkedő tiszteletet.

Rektorkénti megszólalásaiban ugyanakkor nyíltan hirdette revízióval kapcsolatos és háború-párti nézeteit. Már rektori székfoglaló beszédében (1942. szeptember

⁶⁹ A kari sorrend szerint az elektorok a jog- és államtudományi kar nyilvános rendes tanárai közül választhatták meg az az évi rektort. A tizenöt elektor (karonként négy-négy, egy hiányzó mellett) közül 13 Haendel Vilmost, egy Szádeczky-Kardoss Tibort és egy Bozóky Ferencet jelölte meg. A – szokásoknak megfelelően kiküldött – bizottmány felkérésére Haendel – hálásan köszönve a rektorválasztó ülés kitüntető bizalmát –, elfogadta megválasztását. Vö. *Rektorválasztási-jegyzőkönyvek*, 28. szám. A vallás- és közoktatási miniszter 1942. június 30-án kelt 89.702/942. sz. leiratával jóváhagyta megválasztását. Elődje, Kállay Kálmán az 1942. szeptember 26-án tartott tanévnyitón e szavakkal köszöntötte utódját: „*Legyen Méltóságod lelke előtt a példa nagynevű édesatyjának, a magyar evangélikus lelkeszi kar egykori büszkeségének az útmutatása, aki mint lelkeszi főjegyző egy hatalmas egyházkerület anyagi és szellemi ügyeit tudta intézni Istenbe vetett alázatos hittel, mély bölcsességgel, krisztusi szelídséggel és keresztényi alázatossággal, ékesen és szép renddel. Meg vagyok győződve, hogy az ő nyomdokain haladva – ami a fiúnál csak természetes –, áldott és sikereiben gazdag lesz Méltóságod rectori esztendeje. Adja Isten, hogy úgy legyen!*” *ÉK*, 1941/42, 195.

⁷⁰ VARGA Z., i.m.,129.

⁷¹ *ÉK*, 1942/43, 317.

⁷² A beszéd szövegét csak az egyetemi évkönyv kéziratából ismerjük, mivel – valószínűleg a háborús idők miatt – a korábbi évek szokásával ellentétben 1943-ban már nem jelent meg az előző rektori év eredményeit összefoglaló évkönyv. Annak ellenére így van ez, hogy a kötet tulajdonképpen meg volt szerkesztve. A háború folyamán már nem is jelent meg több ilyen jellegű egyetemi kiadvány. Vö. *Évkönyv a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem 1942-43. tanévéről*. Közzéteszi: dr. Haendel Vilmos. Debrecen, 1943. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára: Ms 7/7. (A továbbiakban *ÉK*, 1942/43.)

⁷³ „*Itt mutatok rá arra, hogy 29 év óta fennálló egyetemünkön mindenféle helyiség bőven volt, azonban olyan helyiség, ahol az ifjúság a nap bármely részében feltétlenül csendben tanulhasson, – nem volt. Ezért tartottam fontosnak, hogy az amúgy sem frekvenciált auditorium maximumban tanuló-szobát rendezzek be. Örömmel jelenthetem, hogy a VK. Minisztérium illetékes tényezőinél e tekintetben nagy megértésre találtam s aránylag kis költséggel szívügyemet valóra válthattam. Az ifjúság reggeltől estig meleg helyiségben, csendben és nyugalomban, felügyelet mellett tanulhat, s nem kell a városba be- és kijárással tölteni amúgy is drága idejét.*” – mondta Haendel rektori beszámolójában. Vö. *ÉK*, 1942/43, 105.

⁷⁴ *Uo.*,107.

⁷⁵ *Uo.*,113.

6.) – támaszkodva politika-tudományi elméleteire – kifejtette: „... a nép az alacsonyabb színvonal, a nemzet a magasabb színvonal. A mai politika tudománya azt mondja, hogy ha egy nép az egyetemes emberi eszméről sajátos, önálló felfogást ápol, azt saját külső erejével intézményekben megtestesíteni bírja, röviden államot tud alkotni, akkor nemzet. ... Mivel lehet egy népek megbizonyítani, hogy nem lesz többé nép, hanem nemzet és állam, jogalany a nemzetek koncertjében? Frappáns a válasz, meg lesznek talán lepődve: a háború, nincs más, a háború. Ha jövőt akarunk, a háborút, mint mellőzhetetlen módját a jobb jövő kimunkálásának is akarnunk kell. ... Azokat a nagy kérdéseket, amelyek körül a mostani háború forog, megoldani békés úton nem lehetett volna. ... Az etika is azt mondja, hogy a lét legmagasabb eszményeiért folytatott harc, az igazságos harc az nem lehet etika ellenes. ... Olyan jogi tribunált, amely a háborút helyettesíthetné, nem ismerhetünk el. Méltóztassanak mindenkit, a gyermekeket is, ez irányban befolyásolni.”⁷⁶

A háború menetében bekövetkezett kedvezőtlen események hatására a német szövetség melletti kitartásra buzdított, és ezzel tulajdonképpen nyíltan szembe helyezkedett a Kállay-kormány „hinta-politikájával.”⁷⁷ Még doktoravató beszédeiben is buzdított a kitartásra, és felhívta a figyelmet – példának okáért – az orosz veszélyre: „Ne gondolják azok, akik nem tartoznak sem a felső tízezerbe, sem a középosztályba, hogy őket egészen bizonyosan meg fogja kímélni az orosz, ha az bejön. Ugyhogy arra kérem önöket, hogyha észreveszik, hogy ilyen destruktív elemek működnek a közelükben, lépjenek fel ellenük, mert nem következhet más: vagy kitartás, vagy tarkón lövés. Tertium non datur!”⁷⁸ „... ez a háború, amely most folyik, élet-halál harc! ... Mindnyájunk élete veszélyben van. Ha el találjuk veszíteni ezt a háborút, ezt nem élhetnők túl. Nemcsak egyszerű fogság, megcsonkítás várna ránk, hanem fizikai és erkölcsi halál.”⁷⁹ Már májusi beszédeiben megjelennek azok az elmarasztaló elemek (Magyarország lagymatag hadviselése a németek oldalán, a zsidótörvények felemás végrehajtása és az ellenséggel való kacérkodás), melyeket rektori jelentését téve az új tanév elején megismételt.

Ez a beszéde, melyet lelépő rektorként tartott – annak is az üdvözlések után megfogalmazott bevezető gondolatai – az utókor értékelése szerint nagy visszatetszést váltott ki tanártársai és a kormányzati tényezők körében.⁸⁰ Annak ellenére így volt ez, hogy – mint láttuk – már rektori idejének megnyilatkozásaiban találhatott volna kivetnivalót a kulturális kormányzat. Haendel szerencsétlenségére az 1943. október 2-án, a tanévnyitó közgyűlésen elhangzott beszéde – fenntartva természetesen, hogy tartalma mai felfogásunk szerint mindenképpen kifogásolható – olyan időben hangzott el, midőn az nyílt támadásnak volt tekinthető a Kállay-kormány külpolitikája ellen. Haendel alig egy héttel az előtt ostorozta vehemensen „a német szövetségtől való erkölcstelen belső elpártolást”, hogy október 10-én a Kállay kormány elfogadta a nyugati szövetségesek előzetes fegyverszüneti feltételeit. Haendel tehát

⁷⁶ ÉK, 1942/43, 12-13.

⁷⁷ A Kállay-kormány szövetségesek felé való tapogatózásáról vö. *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*, szerk., JUHÁSZ Gyula, Budapest, 1978.; Összefoglalóan többek között lásd ROMSICS, i.m., 259-260.

⁷⁸ 1943. május 14-i doktoravató beszéde. Vö. ÉK, 1942/43, 539.

⁷⁹ 1943. május 29. Uo., 545-546.

⁸⁰ A beszéd inkriminált bevezető részét a Magyar Távirati Iroda által készített gyorsírói feljegyzése is megörökítette. Ilyen formában került becsatolásra az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvébe is. *ET-Jegyzőkönyv 1943/44*, 60. sz Rendkívül ellenségesen foglalja össze a történéseket VARGA Z., i.m., 129.

eleven idegre tapintott rá, és a kormány a lelépő rektorral szemben másképpen léphetett fel, mint mikor még hivatalban volt.

Az Egyetemi Tanács október 28-i rendkívüli – egyetlen napirendi pontot tárgyaló – ülésén a beszéd kapcsán Bodnár János orvosprofesszor, az 1943/44. tanév rektora, a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel (Szinyei Merse Jenővel)⁸¹ folytatott személyes megbeszélésére (október 23.) hivatkozva a négy kar képviselőit Haendel prorektor beszédével kapcsolatos állásfoglalásra és határozathozatalra kérte: A felhívásra mind a négy kar⁸² úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos e. i. prorektor-nak ebbeli minőségben kifejtendő további működése iránt nincs bizalommal.*” A rektor a minisztertől és a négy kartól nyert megbízatása alapján két ízben is felszólította – eredménytelenül –, hogy tisztségéről mondjon le, vagy kérjen szabadságot. A rektor felhívta a figyelmét, hogy ellenkezése esetén „*vehet az ügy olyan fordulatot is, hogy a felettes hatóság azt fegyelmi útra tereli, ami könnyen azzal járhat, hogy bűnvádi eljárást von maga után.*” Mivel Haendel ennek ellenére sem vált meg tisztétől, az Egyetemi Tanács egyhangúlag úgy nyilatkozott, hogy a karok által kifejezett „*bizalmatlansághoz maga is hozzájárul.*”⁸³ Ezen nyomásra Haendel 1943. október 29-én kelt beadványában lemondott prorektori tisztségéről,⁸⁴ amit a miniszter tudomásul vett, s egyúttal „*megrongált egészségi állapotára*” hivatkozással egy éves betegszabadságot engedélyezett neki.⁸⁵ Az Egyetemi Tanács 1943. december 16-án tartott ülésén ismertetett miniszteri leirat felszólította az egyetemi tanácsot a prorektori tiszt mielőbbi betöltésére, valamint a Politikai Tanszék helyettesítésének megoldására.⁸⁶ Prorektorrá még november 12-én Bozóky Ferenc nyilvános rendes

⁸¹ Miniszter 1942. július 3-tól 1943. február 22-ig. Vö. BÖLÖNY József, *Magyarország kormányai 1848-1992*, Budapest, 1992, 93. és 397. Rektori jelentésében Haendel egyébiránt rendkívül meleg hangon emlékezett meg a miniszterről, aki „*számtalanszor tanújelét adta egyetemünk iránti jóindulatának.*” Vö. *ÉK*, 1942/43, 114.

⁸² A jogi kar egyhangúan a következő határozatot hozta: „*Egyetemünk folyó évi október 2-án tartott tanévnyitói közgyűlésen a lelépő rector a lefolyt tanévre vonatkozó rectori beszámoló jelentés előtt – minden egyetemi szakástól eltérve – olyan tartalmú beszédet mondott, mely több száz főnyi hallgatóságot károsan érintette. A Jogi és államtudományi kar tagjai valamennyien azonnal megállapították, hogy e beszéd és kivált annak több feltűnést keltő részlete a kar tagjainak véleményével ellentétben áll. A kar a nyilatkozattal eddig azért nem foglalkozott, mert a káros hatás elhárítására szükséges lépéseket magától a prorectortól várta. Ennek eddig meg nem történte miatt egyetemünk rectorának megkeresésére a kar most már kinyilvánítja a következőket: Mivel a tudományegyetem megszentelt csarnoka, melynek falain belül csupán tudományos vagy egyetemi ügyeket érintő kérdések fejtegethetők, viszont a fent megjelölt prorektori megnyilatkozás a jövőre nézve kiszámíthatatlan következményekkel veszedelmes precedensül szolgálhat, kimondja a kar, hogy a prorektor úrnak ebbeli minőségében további működése iránt nincs bizalommal. Ezzel kapcsolatban a kar megkeresi egyetemünk tekintetes tanácsát, szíveskedjék intézkedni, hogy a szóbanforgó beszéd az Évkönyvben meg ne jelenjék.*” Vö. *Kari-Jegyzőkönyv* 1943. október 27. 76. sz.

⁸³ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 60. sz.

⁸⁴ *Kari-Jegyzőkönyv* 1943. november 11. 118. sz.

⁸⁵ *Kari-Jegyzőkönyv* 1943. november 11. Jellegzetesen másképpen emlékezik egy korabeli joghallgató az eseményekre: „*1942-ben Haendel professzort a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) által szervezett bojkott hatására nyugdíjazták. A professzor ugyanis erősen szélsőjobboldali nézeteket vallott és rendületlen németbarátságot hirdetett.*” Vö. HORVÁTH, i.m., 90. Egyértelmű a dátum eltévesztése és a forrásokban nincs nyoma a hallgatóság bojkottjának sem.

⁸⁶ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 90. szám

tanárt választották meg.⁸⁷ Februárban a politikai tanszék helyettesítésére is Bozókyt hagyta jóvá a miniszter.⁸⁸

A betegszabadság kitöltésére azonban nem került sor, mert Magyarország német megszállása után az új Sztójay-kormány intézkedésére Haendel 1944. április 1-én visszakapta tanszékét. Az akkori vallás és közoktatási miniszter (Antal István)⁸⁹ elődje határozatát hatályon kívül helyezte és úgy nyilatkozott, hogy „*dr. Haendel Vilmos egyetemi ny. r. tanár szabadságolását folyó évi április hó 1-vel megszüntnek tekinti.*” Kéri a helyettesítés hatályon kívül helyezését is.⁹⁰ Haendel bizonyos körökben élvezett tekintélyére vagy személyes kapcsolataira utal, hogy még két hét sem telt el március 19. óta, és máris intézkedtek jogaiba való visszahelyezéséről.⁹¹ A kari ülésen 1944. május 10-én jelent meg először újra.⁹² Persze az Egyetem sem nyelte le oly könnyen a békát, és a miniszter májusi, a küszöbön álló nyugdíjazásokról jelentést kérő körlevelére válaszolva jelzik, hogy Haendel július 29-én eléri 70. életévét és ezzel a nyugdíjkorhatárt.⁹³ A miniszter júliusban kijelentette, hogy ragaszkodik a 70 éves korhatárt elért professzorok nyugalomba vonulásához.⁹⁴ A Kari Tanács azonban azt javasolja, hogy Haendel ugyan vonuljon nyugdíjba, de helyettesként tartsa továbbra is a politika előadásokat,⁹⁵ de erre már nem került sor.⁹⁶ A későbbi iratokból nem derül ki, hogy a nyugdíjazásra sor került-e. Ugyanakkor 1945 júliusában az akkori rektor hirdetményt bocsátott ki, „*mely szerint a debreceni népgyűlés felhívást bocsátott ki, hogy mindazok, akik dr. Csilléry András és dr. Haendel Vilmos volt egyetemi tanárok nép- vagy nemzetellenes cselekedeteiről tudnak, a rendőrségnél tanuvallomástételre jelentkezzenek.*”⁹⁷ Nem tudjuk, hogy Haendel ekkor még Debrecenben tartózkodott-e.

Haendel családi életéről szinte semmit sem tudunk.⁹⁸ Egyetlen gyermekéről van ismeretünk: ifjabb Szepesváraljai Haendel Vilmos szintén a jogtanári pályát választotta. 1931-től rendkívüli tanárként a kereskedelmi-, váltójogi és polgári törvénykezési jogi tanszéket vezette a miskolci jogakadémián, 1937-től rendes tanárként tevékenykedett. Ekkortól a Ferenc József Tudománygyetemen a polgári törvényke-

⁸⁷ Uo. *Kari-Jegyzőkönyv* 1944. február 11. 176. sz.

⁸⁸ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 164. szám

⁸⁹ Miniszter 1944. III. 22-től 1944. VIII. 29-ig. Vö. BÖLÖNY, *i.m.*, 93. és 254.

⁹⁰ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 219. szám. Ebből azonban az iratok alapján nem lett semmi, mert 236. szám alatt továbbra is Bozókyt jelölik meg a politika tanszék helyettesítőjének, bár „*a tanszék nem üres.*”

⁹¹ Az eseményeket a hallgatóság talán másképpen élte meg: A német megszállás első napjai után „*az egyetem is kinyitotta kapuit, de a diákság új rektort kapott szepesváraljai Haendel Vilmos személyében... Nem kell csodálkozni azon, hogy a Sztójay-kormányzat ezt a meggyőződéses németbarát professzort hozta vissza most az örökké lázadó, rebellis debreceni egyetemi ifjúság élére.*” Vö. HORVÁTH, *i.m.*, 90. Az egyetemi forrásokban semmi sem igazolja azon állítást, hogy Haendel-t újra rektorra nevezte volna ki valaki. Bodnár János rendszeren kitöltötte rektori idejét és az Egyetemi Tanács Jegyzőkönyveiből semmiféle „informális” nyomásgyakorlást nem lehet kiolvasni, ami igazolná azt, hogy Haendel – aki természetesen tényleg németbarát volt – bármilyen befolyást gyakorolt volna az Egyetem vezetésére. Mint a fentiekből kitűnik még a Tanszékét sem kapta vissza egyértelműen.

⁹² *Kari-Jegyzőkönyv* 1944. május 10.

⁹³ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 229. szám.

⁹⁴ *ET-Jegyzőkönyv* 1943/44, 314. szám

⁹⁵ *Kari-Jegyzőkönyv* 1944. május 10. 341. sz.

⁹⁶ HOLLÓSI, *i.m.*, 71.

⁹⁷ *Kari-Jegyzőkönyv* 1945. július 28. 160. sz.

⁹⁸ A Kari Tanács jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy 1941 nyár végén, 67 évesen kötött (valószínűleg második) házasságot Mágori Mária úrhölgygel. *Kari-Jegyzőkönyv* 1941. szeptember 10.

zési jog magántanára is volt.⁹⁹ 1940-41-től a *Miskolci Jogászet* szerkesztője, 1943-tól főszerkesztője és az Országos Sajtótanács tagja volt.¹⁰⁰ A miskolci tanári karon belül Zsedényi Béla jobboldali ellenzékét képezte, amit mutat, hogy egy ideig a *Magyar Élet* politikai napilap főszerkesztőjeként is működött.¹⁰¹ Az ifjabb Haendel¹⁰² 1935-ben kezdeményezte egy nemzetiségi jogi intézet létrehozását a jogakadémián, de ebből – ellentétben Debrecennel – Miskolcon nem lett semmi.¹⁰³ Egészen végig kitartott a jogakadémián, a szovjet megszállás elől elköltöző intézményt követte a Dunántúlra, de 1944 októberében katonai behívót kapott. A háború végével Nyugatra távozott és 1982-ben még élt Innsbruckban.¹⁰⁴

E tény alapján feltételezhető, hogy talán idősebb Haendel Vilmos is elhagyta az országot.¹⁰⁵ Más vélemények szerint idősebb Haendel Kaposvárra került és ott is halt meg.¹⁰⁶

II. MUNKÁSSÁGA

A debreceni egyetem történetének feldolgozója szerint Haendel nem tartozott az irodalmilag termékeny tanárok közé, tudományos elmélyülésre nem mutatott hajlamot. Egyes műveiben a közjogi terminológia szabatoságának hiánya, valamint a történelmi hivatkozások hiányossága jelentkezik, ami nagyfokú felületességre vall. Ez nem egyeztethető össze a magyar felsőoktatásban elfoglalt helyzete és szaktárgya jellegével.¹⁰⁷

Haendel műveinek olvasása közben fenti kritikai észrevételek jórészt nem igazolhatók, hiszen Haendel rendkívül pontosan alkalmazza a közjogi terminológiát és ahol kell, munkája jellegének megfelelő pontossággal használja a történelmi adatokat. Munkáiban valóban megfigyelhető néhány esetben, hogy a fogalomalkotás során költői, hangzatos megfogalmazásai a pontosság és közérthetőség rovására mennek, de a jogi fogalmaknál ez egyszer sem fordul elő.

⁹⁹ Életére és műveire vö. *Magyar írók élete és munkái, i.m., 4-5.* Tanszéki elődje Surányi Unger Tivadar volt, aki ekkor szegedi professzori kinevezést kapott. Vö. STIPTA István, *A miskolci jogakadémia működésének második évtizede (1929-1939)*, Borsodi Szemle, (1985/3), 66.

¹⁰⁰ STIPTA István, *A miskolci jogakadémia működésének harmadik évtizede (1929-1939)*, Borsodi Szemle, (1987/2), 50. Más adatok szerint már 1939-től. Vö. BRUCKNER Győző, *A miskolci jogakadémia múltja és kultúrmunkássága 1919-1949*, Miskolc, 1996, 158.

¹⁰¹ BRUCKNER, *i.m.*, 175.

¹⁰² Hogy a névhasznosság mennyire megtévesztő volt a kortársak számára is, igazolja a volt miskolci jogakadémiai és debreceni egyetemi joghallgató visszaemlékezésében apa és fiú személyének teljes egybecsapása: „Haendel [az idősebb!] szépebbi német családból származott, korábban a Miskolci jogakadémián tanított közjogot... Korábban Miskolcon a »Magyar Élet« című hetilapocská főszerkesztője is volt a jogakadémiai tanári állás mellett. Ennek a szennylapnak az irányzata az Imrédy féle csodaszarvas mozgalom volt, vagyis szélsőjobboldali.” Vö. HORVÁTH, *i.m.*, 90.

¹⁰³ STIPTA, (1929-1939), *i.m.*, 61.

¹⁰⁴ Pólay Elemér professzor előadásának ezen állítását közli STIPTA István, *Fejezetek az eperjesi, majd miskolci jogakadémia történetéből*, A mi egyetemünk, 1982. szeptember 27.

¹⁰⁵ Néhai Novák István, egykori miskolci jogakadémiai tanár, debreceni magántanár szóbeli közlése.

¹⁰⁶ Egyes evangélikus egyházközségi hívek ez irányú közlésének továbbításáért és Haendel egyházvezetői tevékenységének adataiért köszönetemet fejezem ki Fényi Gizellának.

¹⁰⁷ VARGA Z., *i.m.*, 128.

A fiatal Haendel első nagyobb lélegzetű (326 oldalas) munkája¹⁰⁸ nem tekinthető ma már másnak, mint mestere, Concha Győző nagyhatású *Politika* című munkája egyik fejezete részletes kibontásának. Concha 1895-ben megjelent „*Politika: Alkotmánytan*” című munkájának végén a 131. §-ban írt a parlamenti kormányzatról. Az ott megfogalmazott tézisek széles irodalmi alapokra helyezték, nagy alaposággal megírt – bár néha túlságosan is „szájbarágós” stílusban előadott és ezért gyakran ismétlésekbe, visszautalásokba keveredő – kifejtéseként értékelhetjük Haendel fiatalkori főművét.

Már a vizsgálendő jelenség meghatározása is erősen Concha hatását mutatja: „*Parlamentarismus alatt általában oly – kiválólággal erkölcsi tényezőknél nyugvó kormányrendszert értünk, melynél fogva az állam politikai vezetése a nemzeti akarat kifejezésre juttatására legközvetlenebbül hivatott képviselői szervvel állandó összhangban, azon irányban és szellemben eszközöltetik a fejedelem (király - elnök) nevében – a formailag tőle nyert megbízás alapján – a kormány által – a mely irányt és szellemet koronként és általán a szerv a közjólétre nézve üdvösnek ítél.*”¹⁰⁹ A kor fogalomhasználatából egyértelműen kiviláglik, hogy a parlamentarizmus megjelölést Haendel és kortársai a mai köznyelvi szóhasználatnál szűkebben értelmezték. Egyértelműen szembe állították a prezidenciális rendszerekkel és a „*demokratikus formációkkal.*”¹¹⁰

Haendel a parlamenti kormányzat jelenségét akarja megvizsgálni empirikus, összehasonlító jelleggel, teret engedve az egyes egyedi jelenségek feltárásának és magyarázatának. Először ezen kormányzati rendszer kialakulási föltételeinek vizsgálatát (*Történeti rész*), majd a létező parlamentáris rendszerekben együttható állami szervek szerepének részletes elemzését (*Elemző rész*) tűzi ki célul maga elé. A befejező, kora aktuális kérdéseire választ adó gondolatokban (*Kritikai rész*) arra az alapkérdésre keres választ, hogy „*vajjon az igazi, őszintén alkalmazott parlamentarismus megfelel-e az ember eszméjének, vajjon kedvező-e az általános szellemi és anyagi előrehaladásra s vajjon remélhető-e, hogy annak keretében még beláthatatlan időnkig betöltheti az állam – úgy mint az egyén – rendeltetését?*”¹¹¹ Az utóbbi kérdést – Haendel magállapítás szerint – az teszi indokolttá, „*hogy az utolsó emberöltő folyamán a parlamenti kormányrendszerbe vetett hit erősen megrendült.*”¹¹² Indokolt-e a bizalom megrendülése a legfejlettebb kormányzati rendszerrel szemben, igaz lehet-e, „*hogy erős valószínűség van amaz állításban, hogy a parlamentarismus a jelenlegi átmeneti alak – a demokratikus formációké ellenben a jövő?*”¹¹³ Ezen kérdés megválaszolásához a parlamenti kormányzás jelenségét minden oldalról alaposan meg kell vizsgálni.

¹⁰⁸ HAENDEL, *A parlamentarismus, i.m.*

¹⁰⁹ *Uo.*, 14. Concha sokkal világosabban határozza meg a fogalmat: „*A nemzeti élet legfejlettebb szervezete az, midőn a kormányzása parlamenti. A parlamenti kormányzat az állami főszerveknek az a viszonya, melynél fogva a fejedelem a parlament nélkül nemcsak törvényt nem alkothat, de a végrehajtó hatalom kezelőit sem választhatja a parlament akaratára való tekintet nélkül s összes fejedelmi funkcióiban tényleg, bár nem jogilag, a parlamentnek és a vele egy nézetű végrehajtó hatalomnak közreműködésétől függ.*” Vö. CONCHA Győző, *Politika, I: Alkotmánytan*, Budapest, 1895, 571-572.

¹¹⁰ HAENDEL, *A parlamentarismus, i.m.*, 13.

¹¹¹ *Uo.*, 4.

¹¹² *Uo.*

¹¹³ *Uo.*, 13. (Kiemelés Haendeltől)

Haendel – aki munkájával a közjogtól emancipálódni kívánó politikatudományt¹¹⁴ is előlendíteni kívánja – rendkívül széles irodalmi bázison, munkáját német, francia, angol és olasz idézetekkel dúsítva és meglehetősen sajátos magyar nyelvezettel kívánja „*elmeftuttatása*” célját elérni.

A történeti részben először az angol parlament fejlődésének történetével ismerkedhet meg vázlatosan az olvasó. Elsősorban a XIX. század eseményei, a hatalmi súlypontnak az alsóházba kerülése az, melyet a *parlamentarismus* kialakulása szempontjából kiemel.¹¹⁵ Ugyanakkor részletesen tárgyalja az angol „*kormány/cabinet*” kialakulásának¹¹⁶ történetét, valamint a *premier*-miniszterelnök szerepének¹¹⁷ fejlődését is.

A munka második, *Elemző* részében Haendel azt vizsgálja igen nagy részletességgel, hogy a parlamentarizmus „*csodálatosan egyszerű s a mellett mégis complex*” rendszerében, hogyan egyenlítődnek ki azok az ellentétek, melyek a végrehajtó hatalom és a képviselői elven felépülő törvényhozó hatalom között szükségszerűen fennállnak. A parlamentarizmus kialakulásának szükségszerűségét két alapeszme meggyökerezésében látja: „*először a király személyének szentsége és sérthetlensége, másodsor a törvényhozó s végrehajtó hatalom főszervei közötti állandó összhang nélkülözhetetlenségének fölismerése volt az a két sarktétel, melyből a mai parlamentarismus épülete származott.*”¹¹⁸

Előbb az uralkodó,¹¹⁹ majd a felsőház, az „első kamarák” parlamentarizmusban betöltött szerepét elemzi a szerző.¹²⁰ Igen részletesen foglalkozik a szerinte két leghangsúlyosabb állami szerv, az alsóház és a „*cabinet*” funkciójával.¹²¹ Az alsóház az államélet „*centralis motora*” és meghatározó jelentőségű az egyes nemzetek politikai életében. Feladata nem a közigazgatás vezetése, hanem a vezetés ellenőrzése. A „*cabinet*” állásáról szóló terjedelmes részben Haendel abból indul ki, hogy a kormány az a médium, melynek közvetítésével az alsóház akaratát foganatosítani tudja. A miniszterelnök adja az irányt, míg a lényeges tartalmat adó tényező az alsóház kell legyen. A kormány és alsóház viszonya rendkívül komplex és bonyolult. A kormány a parlamenttel versengő tényezőnek tűnik fel és valóban, a parlamentarizmus legtökéletesebb formájában fölényben is van a törvényhozó testülettel szemben („*cabinetkormány*”).¹²² Ugyanakkor nem elhanyagolhatóan érdekes az uralkodó és a kormány viszonya, amely elsősorban a miniszteri felelősség és az ellenjegyzés közjogi intézményében testesül meg.¹²³

Munkája zárófejezetében – mint jeleztük – Haendel a parlamentarizmussal (*cabinetkormány*) szemben megfogalmazott kritikákat veszi sorra, tanúságot

¹¹⁴ „*A politika világa felöleli mindazon elemek tömegét, melyek a már fixirozott, vagy bizonyos fokig stabilizált rendszer körül fluctuálva, egyfelől szintén jogi szabályokká átalakulni törekveszenek, másfelől tekintet nélkül az előbbi núsura, az állami élet vérkeringését képviselik.*” Vö. HAENDEL, *A parlamentarismus, i.m.*, 12

¹¹⁵ *Uo.*, 16-30.

¹¹⁶ *Uo.*, 30-38.

¹¹⁷ *Uo.*, 43-46.

¹¹⁸ *Uo.*, 129.

¹¹⁹ *Uo.*, 47-84.

¹²⁰ HAENDEL, *A parlamentarismus, i.m.*, 85-114.

¹²¹ *Uo.*, 115-166. illetve 167-257.

¹²² *Uo.*, 209.

¹²³ *Uo.*, 236-247.

téve rendkívüli olvasottságáról és a szakirodalom szinte teljes ismeretéről. Elisméri, hogy vannak fogyatékságai a parlamenti rendszernek, de ezek ellenére megvédi az általa elemzett berendezkedési formát, mivel „*az absolut jót elérnünk nem lehet s így meg kell elégednünk a relative legjobbal.*”¹²⁴ A pártok uralmában, a párt érdekeinek az általános értékek elé helyezésében, a gyakori kormányváltásokban és -válságokban, olyan szükséges rosszat lát, melyet a parlamentáris rendszer előnyei (mérséklet, erkölcsiség) mindenképpen kompenzálnak: „*az igazi parlamentarismus mellett fogynak az állami élet veszélyei.*”¹²⁵ „*Annak a hódító útnak a legegyszerűbb magyarázata pedig, melyet a parlamentaris rendszer az egész földtekén tett, semmi egyébben nem rejlik, mint abban – hogy azt a nagy problémát, összeegyeztetni a hatalmat, rendet, az egyéni és politikai szabadsággal – a leghelyesebben oldotta meg.*”¹²⁶

Haendel csaknem mindenben egybecseng Concha végkövetkeztetéseivel. Mestere szerint „*az erkölcsi és jogi elem vegyülete mellett lehet a parlamentáris kormányzat a szabadság legmagasabb fokú megnyilatkozása ...*”¹²⁷ Haendel kora szintjén elérte célját, mestere tanainak részletes kifejtését. Korunk tudományos mércéjével mérve emocionális és sokszor parttalannak tűnő „*elmefuttatása*” nem kapott különösebb visszhangot a kor tudományos közvéleménye előtt, de messze elegendő volt a fiatal debreceni tanszékvezető habilitációjához és magántanári kinevezéséhez.

Érdekes színfoltot jelent Haendel tudományos munkásságában a Concha Győző negyvenéves tanári működése alkalmából kiadott emlékkönyvbe készített, a nemzetközi jog területére besorolható, „*Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete*” című tanulmánya. Mint említettük, habilitációja révén szoros kapcsolatba került kora talán legnevesebb magyar közjogászával, s ennek köszönhető volt meghívása az emlékkönyv tekintélyes szerzői közé.¹²⁸

Emile Arnaud az 1910-es stockholmi békekonferencián mutatta be 10 címre és 145 szakaszra¹²⁹ osztott tervezetét „*Code international public (Code de la paix)*” címmel, amely hamarosan ismertté vált a szigorúan vett szakkörökön kívül is. Arnaud francia közjegyző volt, és az 1867-ben alapított *Ligue de la paix et de la liberté* elnöke, akinek személyéhez a pacifizmus szó megalkotását is kötik.¹³⁰ Tervezetét tulajdon-

¹²⁴ *Uo.*, 276.

¹²⁵ *Uo.*, 286.

¹²⁶ *Uo.*, 326

¹²⁷ CONCHA, *Politika, i.m.*, 575. És lentebb: „*A parlamentáris kormányzat a legtökéletesebb, de egyszerűsmind a legkényesebb, mert jogi és erkölcsi erőknél bonyolult összetételén nyugvó alkotmányi forma; utóbbi okoknál fogva sehol írott jog nem rendezte.*” *Uo.*, 578.

¹²⁸ Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére. Budapest, 1912. 95-133. A szerzőtársak legjelesebbjei Angyal Pál, Bernolák Nándor, Ereky István, Harrer Ferenc, Illés József, Kérészy Zoltán, Polner Ödön és Tomcsányi Móric voltak.

¹²⁹ Haendel áttekintése szerint a tervezetnek a következő szerkezetet adták: I. cím. Bevezető rész. Alapelvek; II. cím. A külügyi személyzet jogállása; III. cím. Az államterület; IV. cím. A szabad tengerre vonatkozó szabályok; V. cím. A külföldiek jogai és kötelezettségei; VI. cím. Külföldön tartózkodó polgárok védelme; VII. cím. A büntető fenségjog megállapítása; VIII. Általános emberiségi érdekek kötelező ápolása; IX. A nemzetközi kötelmi jog bizonyos alapelvei; X. cím. A konfliktusok megoldása. HAENDEL Vilmos, *Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete* = Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére, Budapest, 1912, 95-133.

¹³⁰ Vö. <http://www.loriotonline.ch/ismus.html>.

képpen már 1900-ban bemutatta az *Union interparlementaire de la paix* augusztusi, párizsi ülésén, amely azonban nem bocsátotta tárgyalásra.¹³¹

A mai nemzetközi jogi irodalomban teljesen ignorált tervezetet részletesen és kritikusan értékelve Haendel nagyra becsülését fejezi ki Arnaud tervezetével kapcsolatban. A francia tudós jó érzékkel választotta ki azon rendelkezéseket, melyek valóban egy kódexben szabályozandók, elhagyva a külön szerződésekre tartozó kérdéseket. Egyszerű nyelvezetű, világos szerkezetű javaslatában csaknem mindig következetesen képviseli álláspontját, bizonyosságot adva a korabeli nemzetközi jogi tudomány eredményeinek ismeretéről. Utóbbi megállapítható azonban a tervezet magyar ismertetőjéről is, aki széleskörű nyelvismeretét és a tőle tulajdonképpen távol álló tudományterület szakirodalmában való jártasságát bizonyította mestere tiszteletére írott tanulmányával.

Haendel legfontosabb közjogi munkájának tekinthető a viszonylag fiatalon, a Debreceni Jogakadémia dékánjaként, 1912-ben készített szakvéleménye a választójog reformja tárgyában. A munka bemutatása előtt figyelembe kell vennünk a következő tényeket: a megreformálni kívánt választójogi törvény, az 1874:XXXIII. tc. majdnem negyven évig volt érvényben. A választójogi reform kérdése már az 1905-ös parlamenti választásokon erőteljesen előtérbe került. Az oktrojált Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József az általános választójog megvalósítását tűzte ki programul. Az 1905 végén Kristóffy által közzétett javaslat az általános, egyenlő, közvetlen választói jogot és a titkos és decentralizált szavazást kívánta megvalósítani. A projektumból nem lett törvény, de a választójogi reform gondolata az elkövetkező kormányok programjába is bekerült. A második Wekerle-kormány belügyminisztere Andrássy Gyula 1908 novemberében egy részletesen kidolgozott tervezetet terjesztett a képviselőház elé, de a rendszeres parlamenti tárgyalásig ez – az általános választójogot a többes szavazati joggal kombináló – javaslat sem jutott el. A második Khuen-Héderváry gróf vezette kormány – felhasználva az 1911 januárjában végbement általános népszámlálás adatait – szintén jelentős előkészületeket tett egy törvényjavaslat megszövegezésére.¹³²

A Khuen-Héderváry Károly által vezetett kormány 1911 nyarán akciót kezdeményezett abból a célból, hogy megismerje az „ország tudományos és gyakorlati szakköreinek a választói jog reformjára vonatkozó véleményét és óháját.” Több társadalmi szervezet mellett felkérte a két egyetem (Budapest, Kolozsvár) jog- és államtudományi karát valamint az összes jogakadémiákat, hogy a választói jog alapvető kérdéseiben nyilvánítsanak véleményt.

Így a Debreceni Kollégium jog- és államtudományi karát – amely magát mint Debreceni Jogakadémia definiálta – 1912 augusztusában kérte föl a belügyminiszter választójogi szakvéleményének beterjesztésére. A kar nevében az az évi dékán, Haendel Vilmos készítette el a kar álláspontját megtestesítő 40 oldalas szakvéleményt.¹³³ A három fejezetre tagoló mű, amely a tudományos igazságból és a

¹³¹ *Revue Générale de Droit International* (1900), 530.

¹³² PÖLÖSKEI Ferenc, *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*, Budapest, 2001, 203.; Uő., *Tisza István*, Budapest, 1985, 167-168.

¹³³ *Szakvélemény a választójog reformja tárgyában*, A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette Haendel Vilmos, Debrecen, 1912.

magyarság érdekében indult ki, a választójog kiterjesztésének mértékével, a szavazás módjával és a választási eljárással kapcsolatban fogalmaz meg szempontokat. Haendel a választói jog általános előfeltételül négy körülmény együttes meglétét tartja kívánatosnak: a magyar állampolgárságot, a férfi nemet, a 24 éves életkort és a teljes magánjogi cselekvőképességet. A változtatási szándék leginkább az addigi jogszabályok 20 éves korhatárának felemelésében jelentkezik, mégpedig 24 évre. Az általános előfeltételeken kívül „*választási főalapel a szellemi censzust, ideiglenes kisegítőként pedig az egyszerűsített vagyoni censzust*” ajánlja elfogadni.¹³⁴ Haendel az értelmi census alapjaként nem tudja elfogadni a nemzetiségi nyelveken való írni-olvasni tudást, csak azoknak adna választójogot, akik az államnyelvet legalább ilyen szinten bírják. Elvetné tehát az Andrássy-féle javaslat nemzetiségi nyelveket is elfogadó részét, amely „*végzetes gyöngeséget*” tenne nyilvánvalóvá. Sőt tovább megy, és a választójogot a „*nyilvános népiskola negyedik osztályának sikeres elvégzéséhez*” kötné, hangsúlyozva, hogy az eddiginél jóval nagyobb szerepet kellene kapnia a népiskolai oktatásban az állampolgári nevelésnek, az alkotmánytan, illetve az állampolgári jogok és köteleességek népszerű, elemi szintű oktatásának.¹³⁵ A szellemi census ezen feltételhez való kötése – meglátása szerint – megfelelően bővítené a választójogosultak számát, de magasabb szintre (négy középiskolai osztály elvégzése) nem emelhető, mivel az már jelentősen csökkentené a választók körét.¹³⁶

A vagyoni censzusról a szellemire való átmenet megkönnyítése érdekében Haendel – egy emberöltőre szóló kisegítő választási alapként – fenntartaná az adócenszust, és lehetővé tenné, hogy azok a 24 éven felüliek, akik a szellemi censzust nem érik el, évi 20 korona egyenes adó fizetése esetén is választók lehessenek.¹³⁷

A választásból való kizárhatóság okainak (pl. büntetett előélet, csőd alatt állók, elmebetegek, közsegélyből eltartottak stb.) részletes számbavétele után Haendel elveti az Andrássy-féle javaslat alapvető újdonságaként megjelenő többes szavazati jogot. Nem mintha nem tartaná a gondolatot szimpatikusnak, de az egyenlőség nagy sérelmét látja benne. Ugyanakkor javasolja viszont a választó kerületek határainak gondos meghúzását a műveltebb városi néprétegek előnyére.

Javaslati előnyét Haendel abban látja, hogy aszerint „*az arra érett alsóbb népelemek is fokozatosan tért foglalnak, s a magyarság számaránya sem alakul a mainál kedvezőtlenebbül ... és teljesen kielégíti mindama jogos igényeket, melyek a magyarság politikai hegemoniájának biztosítására vonatkoznak.*”¹³⁸

Haendel szintén mereven elzárkózik a közvetett vagy kétfokú választás eszméjétől. A választhatóság tekintetében a korhatárt szintén a 24. életévben húzná meg, fenntartva az 1874-es törvény alapelvét, a választható és választó korhatárának egysége tekintetében. Mindenképpen kizárná a választhatók közül azokat, „*akik valamely osztály, nemzetiség, vagy hitfelekezet ellen gyűlöletre izgattak és ezért államfogházra ítéltettek,*” illetve akiket nyereségvágyból elkövetet *delictumok* miatt bármily büntetésre ítélték. Elkerülendő azt, hogy az alsóház harmada ügyvé-

¹³⁴ *Uo.*, 4-6.

¹³⁵ *Uo.*, 10-12.

¹³⁶ *Uo.*, 13.

¹³⁷ *Uo.*, 14-16.

¹³⁸ *Uo.*, 20.

dekből, másik harmada pedig földbirtokosokból álljon, javasolja, hogy tegyék lehetővé a tisztviselői kar, a közhivatalnokoknak is, hogy választhatók legyenek. Mindezt azon feltétel mellett, hogy megválasztásuk esetén a ciklus lejárta után visszatérhessenek régi állásukba. A parlament szakszerűtlenségének okát ugyanis abban látta, hogy a köztisztviselők összeférhetetlenségi szabálya okán pont azok kénytelenek kimaradni – karrier-féltési okok miatt – a törvényhozásból, akik elméleti és gyakorlati ismereteik alapján a legkívánatosabbak volnának a parlamentben.¹³⁹

A szavazás kívánatos módjáról szólva Haendel kijelenti, hogy „*a szavazás nyíltsága egyszerűen a közérkölciségnek követelménye*”, és *in abstracto* az elméleti tudomány kívánalma is ez. „*A választójogot gyakorló állampolgár nyilvános ellenőrzése oly közérdek, mely csak nyílt szavazás mellett tartható fenn ... Nyílt szavazás mellett ... jobb választások remélhetők.*”¹⁴⁰ Haendel ugyanakkor elismeri, hogy nyílt szavazásnál „*jogtalan nyomás*” gyakorolható a választókra, s ennek kiküszöbölésére az „*egyedüli gyökeres segítség*” a titkos szavazati jog bevezetése lenne. A „*corruptioval telt magyar választások*” során „*a választási visszaéléseknek, mindennemű jogosulatlan nyomásnak ezer módja van alkalmazásban.*” „*Ily sivár viszonyok között még a nyílt szavazás elvi harcosaiban is kell, hogy növekedjék a hajlandóság a titkos szavazásnak, mint malum necessariumnak elfogadására.*”¹⁴¹ Ennek ellenére a soknemzetiségű állami lét miatt a nyílt szavazás fenntartását tartja szükségesnek, mert ez módot ad „*a nemzetiségek fékentangására.*” És ha ezúttal bevezetnék a titkos szavazást, akkor már nehezen lehetne visszatérni újra a nyílt szavazásra. Előbb tehát „*próbáljuk ki az összes többi reformok hatását*” s azután még mindig lehetséges lesz a titkos szavazás bevezetésén gondolkodni.¹⁴² Haendel tehát ebben a kérdésben meglehetősen konzervatív álláspontot képviselt, megfelelően az akkori politikát uraló réteg elveinek. Egyetlen érve a titkos szavazással szemben az, hogy ily módon reméli a nemzetiségi torzalkodások elkerülését. Ez is mutatja, hogy a kor közírói és értelmisége teljesen tudatában volt a Monarchiát és Magyarországot fenyegető veszélyeknek.

Haendel a választási eljárás szabályainak tekintetében a választó kerületek beosztásának kérdését emeli ki. Ebben a vonatkozásban a magyarság fölényének teljes biztosítását igényli, és ezért a választókerületek 10 évenként felülvizsgálatát és törvényben való rögzítését tartja szükségesnek. Fontosnak tartja a választási visszaélések megtorlását célzó összes büntető- és fegyelmi szabályok kodifikálását és szigorú betartását. Végül kéri a Minisztert, hogy a Református Kollégium Jogakadémiajának véleményét minél teljesebb mértékben vegye figyelembe a törvényjavaslat kidolgozása során.

A munka fogadtatásáról semmit sem tudunk, de Khuen-Héderváry utódja, a törvényjavaslatot végül betérjesztő Lukács László az általános indokolásban így nyilatkozott: a beérkezett véleményeket „*a törvényjavaslat kidolgozásánál megfontolás tárgyává tettem, némelyiket közülük fel is használtam.*”¹⁴³ A törvényszöveg és a jogakadémiai szakvélemény összehasonlítása igazolja is ezt. De talán éppen a leg-

¹³⁹ *Uo.*, 27.

¹⁴⁰ *Uo.*, 31.

¹⁴¹ *Uo.*, 31-34.

¹⁴² *Uo.*, 34.

¹⁴³ 1913: XIV. törvény-cikk: *Általános indokolás*, Magyar törvénytár, 1913. évi törvénycikkek, Budapest, 1914, 161.

fontosabb, Haendel által hangsúlyozott kérdésben, a törvény nem osztotta a debreceni jogakadémia dékánjának álláspontját. A törvényjavaslat ugyanis nem írja elő – több ilyen tárgyú vélemény ellenére – a magyar nyelven való írni-olvasni tudás követelményét. „Az ezeréves magyar állam tradíciója egyáltalán nem ismeri az állami nyelv tudásán alapuló előjogokat.”¹⁴⁴

A törvénytervezet 1912 decemberére készült el, s a kormány még abban a hónapban elfogadta. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1913:XIV. tc.-et az országgyűlés 1913 áprilisában fogadta el, s az uralkodó 1913. április 30-án szentesítette.

A dualizmus folyamán – köztudottan – 1910-ben tartották az utolsó képviselőválasztásokat, emiatt tehát az 1913. évi törvénynek legfeljebb csak közjogi vagy jogtörténeti jelentősége van. Ugyanakkor azonban ez a törvény több vonatkozásban mintául szolgált a két világháború között megalkotott választási szabályok számára, és így a Debreceni Jogakadémia tanári karának szakvéleménye – ha szűk körben is – hozzájárult e későbbi választójog kialakításához.¹⁴⁵

Haendel egyik fő művének „*A nemzetiségek: Politikai tanulmány*” című, 1928-ban Debrecenben megjelent munkáját kell tekintenünk. Az aktuál-politikai utalásoktól sem mentes munka megkísérli tudományosan feldolgozni azt a sokkot, melyet Trianon jelentett a magyar nemzet számára. „*Trianont a nemzetiségeknek köszönhetjük.*” Az ezzel a mondattal kezdődő munkát barátja, Kőrösi Kálmán¹⁴⁶ emlékének ajánlotta. Közhelynek számító felütéssel alapozza meg munkája hangvételét: „*A rettentő történeti mulasztás az: hogy nem oldottuk meg idejekorán a nemzetiségi kérdést.*” De rögtön ki is mondja mi lett volna szerinte a megoldás: meg kellett volna nyerni, vagyis idejében asszimilálni kellett volna a nemzetiségeket.¹⁴⁷

Az elméleti alapok tisztázása után Haendel hevesen bírálja a liberális nemzetiségi politikát, Eötvös és Deák eszméit, mivel azok a „*nemzetiségi aspirációnak kaput*” tártak az egyéni szabadság jelszavát hirdetve. Naív, viszonzatlan „*noble geste*”-nek tekinti azt, hogy „*válogatás nélkül keblükre ölelték nemzetiségeinket.*”¹⁴⁸ Passzív nemzetiségi politikájuknak végeredménye: „*az egész államtest felbomlása*” lett.¹⁴⁹

Mivel tartóssága csak a nemzetállamnak lehet, a teendő: „*Azzá válni – ha nem vagyunk azok.*” S ez nem jelent mást, mint „*hogy okulva a multakon – mindent elkövessünk az országnak lélekben magyarrátételére. Ha sikerül – élünk. Ha nem sikerül: meghalunk. Ha Magyarország még egyszer összeáll – a sociális kérdés mellett a nemzetiségi lesz a legfontosabb probléma.*”¹⁵⁰

A Trianon előtti területek visszanyerése utáni időkre való felkészülés érdekében sorba veszi a „*magyar birodalom*” hét nagyobb és hét kisebb nemzetiségének legfőbb jellegzetességeit. Az 1910-es népszámlálás statisztikai adatai, az egyes nemze-

¹⁴⁴ Általános indokolás, i.m., 145.

¹⁴⁵ PÖLÖSKEL, *A magyar parlamentarizmus, i.m.*, 203.

¹⁴⁶ Kőrösi Kálmán (1868-?) jogász, a kolozsvári egyetemen szerzett jogi doktori oklevelet. 1894-től ügyvédként tevékenykedett Debrecenben. A következő évtől a statisztika helyettes tanára lett a debreceni jogakadémián és kültagja az államtudományi államvizsgálati bizottságnak. A Csokonai-Kör választmányi tagja is volt. SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VII., Budapest, 1900, 118-119.

¹⁴⁷ HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek: Politikai tanulmány*, Debrecen, 1928, 5.

¹⁴⁸ *Uo.*, 55.

¹⁴⁹ *Uo.*, 56.

¹⁵⁰ *Uo.*, 60.

tiségekre vonatkozó megkövült értékítéletek, veszélyességük és asszimilációs képességük mérlegelése tölti meg a tanulmány következő, hét nagyobb nemzetiséggel (román-oláh, német, szlovák-tót, horvát, szerb-rác, rutén, zsidó) foglalkozó – irredenta felhangoktól sem mentes, ugyanakkor érdekes tényeket is felvillantó – húsztoldalát.¹⁵¹

Az „oláh veszedelem” szokásos hangoztatása mellett Haendel nem azonosul Bajcsy-Zsilinszky és Szabó Dezső húszas évekbeli németellenességével.¹⁵² A németekben a leginkább asszimilálódott nemzetiséget látja: „*németül beszélő magyarok lettek.*”¹⁵³ Bár felismeri az Erdélyben és a Bánságban tevékenykedett pángermán uszítók káros hatását, úgy látja – ennek ellenére – a németeket belátható időn belül asszimilálni lehetett volna. A szlovákok visszacsábításának esélyét sem zárja ki Haendel: „*elsőrendű államhű elemet lehet faragni belőle.*”¹⁵⁴

A nemzetiségek közül leghosszabban a „*sui generis*” – bár más nemzetiségektől elütő jellegzetességeket is felmutató – nemzetiségnek tekinthető zsidósággal foglalkozik Haendel.¹⁵⁵ Véleménye szerint a zsidóságnál a nemzetiségeket leginkább jellemző fő tendencia, „*t.i. hogy a maga bélyegét rányomja az illető állam egész kulturájára és jogi berendezésére – törvényhozása – kormányzata – sőt bírászkodására ... hatványozott mértékben meg van.*”¹⁵⁶ A zsidóság olyan mértékű „*titkos belső uralmat*” valósított meg „*a hivatalos világ felett*” 1867 és 1918 között, amely „*szűrlött fává*” tette a magyar társadalmat.

Igen kényes probléma Haendel életművében antiszemizmusának¹⁵⁷ kérdése. 1928-as tanulmányának soraiból kitűnik erős zsidóellenessége, melyet a kor átlagához képest meglehetősen radikálisnak tekinthetünk. Haendelnél már nem található meg a zsidók közötti különbségtétel, mint az a korábbi antiszemita irodalomban megtalálható volt. A Bartha Miklóstól, a századelő neves publicistájától származott a „*jó zsidó*” és a „*rossz zsidó*” közötti különbségtétel. Az előbbi kategóriába a régebben bevándorolt, asszimilálódott és a magyar érdekekhez hű zsidókat sorolták, míg a másik csoportba a frissen érkezett, asszimilálatlan és a magyarságon csak élőködni akaró ún. „*galiciánereket*” értették. Ez a toposz végig megtalálható volt a század első felében felerősödő magyar antiszemita gondolkodásban.¹⁵⁸ Haendel mestere Concha is jóval enyhébb hangot ütött még meg jó tíz évvel korábban a Huszadik Század körkérdéseire: „*De ha a magyarság és zsidóság ellentétét*

¹⁵¹ *Uo.*, 61-78.

¹⁵² Bajcsy-Zsilinszky esetében ezt relativizálni törekszik TILKOVSKY Lóránt, *Nemzetiség és magyarság: Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*, Budapest, 1994, 102-103. *Uő.*, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*, Debrecen, 1998, 99-100.

¹⁵³ HAENDEL Vilmos, *A nemzetiségek...*, *i.m.*, 66.

¹⁵⁴ *Uo.*, 69.

¹⁵⁵ *Uo.*, 73-78.

¹⁵⁶ *Uo.*, 74.

¹⁵⁷ „*Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki nem szereti a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat üldözik, hanem azokat kel értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg.*” BIBÓ István, *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* = B.I., Válogatott tanulmányok, I, Budapest, 1986, 705.

¹⁵⁸ ROMSICS, *Magyarország...*, *i.m.*, 74.

megoldani nem lehet, emberséges, keresztény modus vivendi-t találni igen.”¹⁵⁹ „A zsidóságnak nemzetközi, szabadgondolkodó, amorális töredéke ellen küzdeni fogunk az erkölcs, a jog engedte fegyverekkel, a másik, a túlnyomó részével együtt fogunk dolgozni nemzeti, közgazdasági céljaink érdekében...”¹⁶⁰ Concha még úgy látta, hogy a zsidókérdés „nem az alsóbb osztályokban vetődött fel, az irodalom, a tudomány művelőit, a nemzet lelki életével szorosabb kapcsolatú, egyesületi és hatósági közpályák embereit foglalkoztatja.”¹⁶¹ Haendel művének megírása idején azonban az antiszemitizmusban már a középrétegek láttak és láttattak konkurenciaharcot, reménykedve egy gazdasági „őrségváltásban.”¹⁶² A húszas évek „keresztény” eszméje a nagy gazdasági világválság hatására mindinkább háttérbe szorult, és az antiszemitizmus „fajvédő” változata került előtérbe.¹⁶³ Ez figyelhető meg Haendel tézi-seiben is.

Visszatérve a tanulmányhoz Haendel azt szorgalmazza, hogy az általa felvázolt nemzetiségi politikai¹⁶⁴ teendők a múlt tapasztalataiból kell táplálkozzanak. Kiindulópontja a következő: „Az állam végeredményben csak egységes alapjellegű lehet s ezt a jelleget a benne levő hegemón nép adja meg. Az egyes idegenajkúsága még ezt az egységet nem szükségképpen bontja meg; ha azonban a nemzetiség, mint egész ruháztatik fel külön testületi közjogokkal és nemzetiségi községek – nemzetiségi törvényhatóságok – végül nemzetiségi tartományok keletkeznek; – úgy az állam bomlásfolyamata elkezdődött már.”¹⁶⁵ Egyéni jogok biztosíthatók, de testületi közjogokat nem szabad a nemzetiségeknek biztosítani.

A szerző visszatérően hangoztatott nézete szerint a nemzetiségi politika fő célja „– a végső cél tudniillik – nem lehet más – mint a nemzetiségek érzelmi assimilatiója”, melyet minden ingadozás nélkül, következetesen kell megvalósítani.¹⁶⁶

Ezt elérendő azonban meglehetősen nemzetiségellenes feladatokat tűz ki kora nemzetiségi politikája elé: az ország vezető szerveinek nyelve kizárólag a magyar kell, hogy legyen; a törvényhozás tagjává csak magyarul tudó egyént kell megválasztani; „elemi iskola lehet nemzetiségi is – közép- és felsőfokú: csak magyar;” „a nemzetiségi régió színvonalának emelkedését a községen felül megengednünk nem szabad”, vagyis az anyanyelvi nyelvhasználatnak csak községi szinten van létjogosultsága.¹⁶⁷ Ugyanakkor tapintatra is int, hiszen „eredményt csak tárgyilagos – igazságos közigazgatással érhetünk el – mert ne felejtjük: az assimilatió legtöbb esetben az érzelmeken múlik.”¹⁶⁸

¹⁵⁹ A zsidókérdés Magyarországon: a Huszadik Század körkérdése = Zsidókérdés, Asszimiláció, Antiszemitizmus: Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon, szerk. HANÁK Péter, Budapest, 1984, 73.

¹⁶⁰ Uo., 74.

¹⁶¹ Uo., 71.

¹⁶² Bibó erről a jelenségről így írt húsz évvel később: „A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen úgy jelent meg, mint az ország első számú szociális kérdése.” BIBÓ, Zsidókérdés, i.m., 625.

¹⁶³ PÁNDI, i.m.,

¹⁶⁴ HAENDEL, Nemzetiségek..., i.m., 45-126. III. fejezet.

¹⁶⁵ Uo., 99.

¹⁶⁶ Uo., 82.

¹⁶⁷ Uo., 86-92.

¹⁶⁸ Uo., 93.

Haendel rámutat, hogy a nemzetiségi törekvések melegágyai az egyházak, melyek az „irredenta” mentsvárainak tekintendők. Az államnak nem szabad visszariadnia a beavatkozástól az *assimilatio* érdekében: „minden egyház papjával csak olyan tehető meg – ki magyarul tud. ... Végtelen gyöngesség volt ettől eltekinteni.”¹⁶⁹

Kérdés – a mai olvasó előtt –, hogyan lehetett volna ilyen „indirect eszközökkel és nem erőszakos módon” az „érzelmi *assimilatio*-t” megvalósítani.¹⁷⁰ A nemzetiségek intelligenciájának megnyerése az egyik legfontosabb feladat, azt kell a „hegemon nép” mellé állítani.¹⁷¹ Az asszimiláció azonban nem oldható meg „bureaokratikus uton.” Azt a társadalom egésze kell céljának tekintse, annak jórészben a „színfalak mögött” kell történnie. „A társadalom három alakban segítheti elő leginkább a nemzetiségek *assimilatio*ját. Először gazdasági tevékenysége – másodsor sajtója – harmadszor magán érintkezés által.”¹⁷²

Műve végén – nemzetközi jogi ismereteit felhasználva – a háború utáni nemzetiségi rendezés hiányosságait veszi számba Haendel: az antant a vesztes államokra „kisebbségvédelmi intézkedéseket” kényszerített,¹⁷³ ugyanakkor az utódállamokkal szemben a Népszövetség elnéző a nemzetiségi jogok semmibevétele esetén.

Haendel élesen szembeszáll Jászi Oszkár „A nemzetállamok kialakulása” című munkájának téziseivel is, melyet tökéletesen egyoldalúnak tart és így „nem töltheti be azt a szerepet – mely tudományos kvalitásainál fogva megilletné.” Jászi tévedésének tartja, hogy nem ismerte fel a nemzetiségekben rejlő „államfelbontó, kifelé gravitáló szándékot”, s azt hitte, amennyiben jól bánunk a nemzetiségekkel, akkor feltétlen hívei lesznek a magyar állameszmének. Az erdélyi szászok példája éppen az ellenkezőjét bizonyította. Jászi legnagyobb hibájának tartja, hogy vizsgálódásai-ból kihagyta a zsidóság kérdését, „pedig erre alkalmaznia kellett volna saját tételét – merőben idegen fajok küszöbén az *assimilatio* lehetősége megáll.” A zsidókat Haendel asszimilálhatatlannak tartja, és ezért a legsúlyosabb veszedelemnek tekintti.¹⁷⁴

Haendel a – hirtelen lezáruló – mű végén maga is érzi, hogy nem tudott megfelelő iránymutatást adni. Érzelmi megnyilvánulásoktól sem mentesen önmagának is kénytelen bevallani, hogy „nemzetiségi hódításunk esélyei nem tulságosan kedvezőek.”¹⁷⁵ Bár szeme előtt a jövő lebegett, nem tudott megszabadulni a múlt árnyaitól. Művét értékelve megállapítható, hogy munkája nem lép ki abból a sorból, melyek a Trianon után vákuumba kerülő magyar nacionalizmusra jellemzők voltak a '20-'30-as években. A Trianon előtt felmerült nemzet-koncepciók nem mutathattak kiutat a hihetetlenül mély, depresszív gödörből: eredeti formájában – mivel megbukott – az „államnemzet” koncepció nem volt már tartható, de nem valósulhatott meg – a történeti-demográfiai adottságok miatt – a „nyelv- és kultúrnemzeti” koncepció

¹⁶⁹ Uo., 96.

¹⁷⁰ „A cél ... nem lehet más – mint az idegen gondolkodásmódot átalakítva – a főnéphez való vonzalmat – szeretetet felkelteni – (érzelmi *assimilatio*) – úgy hogy az eredetileg más mentalitású egyén önként és szívesen – életre halálra a hegemon néphez kötöttné érezze magát.” Vö. uo., 98.

¹⁷¹ Uo., 100-101.

¹⁷² Uo., 105.

¹⁷³ „Az 1919. évi 4044. számú rendelet nemzetiségi parádicsomot teremtett »Corpus Iuris«-unkban.” Vö. Uo., 108.

¹⁷⁴ Uo., 112.

¹⁷⁵ Uo., 125.

sem, mivel magyarul beszélők tömege rekedt az új határokon kívül. Reakcióként a két vonulat egyre torzabb, illuzionisztikusabb formákban támadt fel Trianon után, melyek mellett polgárjogot nyertek a faji gondolatba torkolló mítoszok is. Ezen vonulatokat tovább mélyített historizmus jellemezte: az öntudat forrásaként és legitimáló érvként a történelmi múlt jelentkezett. Magyarországon elsősorban a történelmi elemek uralkodtak a nemzeti és nemzetiségi kérdés megközelítésében.¹⁷⁶ Ezt bizonyítja Haendel „államnemzeti” koncepcióra alapuló munkája is. Ugyanakkor jól jellemzik Haendel és kortársai hozzáállását Bibó szavai is: Trianon „... következménye ... másrészt az [volt], hogy a magyar politikai szemlélet egész Magyarország felosztását egyszerű brutális erőszaknak és a győzők hipokrizisének tulajdonította, és nem volt képes disztingválni a leválásra érett másnyelvű területek elcsatolása és az oktanul és igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek elszakítás között.”¹⁷⁷ A Haendel által is képviselt territoriocentrikus „... szemlélet elsősorban a területi igényeket támaztó »irredentista« nemzeteket dönti politikai és kulturális természetlenségbe, azonban nem hagyja érintetlenül a »birtoklókat«, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorogatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt, vagy milyen területeket követel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkeségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják.”¹⁷⁸ Haendel torzónak tekinthető munkája mindenben igazolja a csaknem tanszéki utódjává vált Bibó szavait.

Mielőtt – utolsóként – Haendel politika-tankönyvéről¹⁷⁹ ejtenénk néhány szót, lássuk, milyen eszmei környezetben született a könyv. Nagyon keveset tudunk a korszak politika-oktatásáról. Annyi bizonyos, hogy a politika tanszékek birtokosai Magyarországon konzervatívak voltak. A konzervatív politikai gondolatot ugyanis – mai értékelésünk szerint – a közjogi katedrákon működő jogászok tartották életben bizonyítva a magyar politikai gondolkodás tradicionális sajátosságát, a jogi keretek jelentőségét. Az egyetemek közigazgatási, jogi és talán kisebb mértékben politikai tanszékein (sok esetben a két tudományterületet egy tanszék oktatta) művelték a politikatudományt fenntartva a jog kiemelkedő szerepét a politika elméletben és áttételesen a gyakorlatban is. Akárcsak a reformkorban továbbra is a jog maradt a társadalomban való tájékozódás legfontosabb eszköze. Átfogó jelentőségű munkák, jelentősebb új gondolatok vagy kutatási irányok (a népi mozgalomhoz köthető művek kivételével) nem jelentek meg, csak a politikatudomány részterületein jöttek létre maradandónak tekinthető „iskolák” (Magyary-iskola).¹⁸⁰ Haendel munkája sem tekinthető átfogó munkának – 900 oldalas terjedelme ellenére sem –, hiszen csak korábbi könyvatos előadásvázlatainak szerkesztett vál-

¹⁷⁶ SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge: Hozzászólás egy vitához* = Sz. J., *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Budapest, 1984², 34-35.

¹⁷⁷ BIBÓ István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = B.I., *Válogatott tanulmányok*, I, Budapest, 1986, 204.

¹⁷⁸ *Uo.*, 232.

¹⁷⁹ *Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan)*, Sajtó alá rendezte: KOVÁCS Mihály, Debrecen, 1937.

¹⁸⁰ KULCSÁR Kálmán, *A politikai gondolkodás fejlődése* = *A politikatudomány arcai: Tanulmányok*, szerk. A. GERGELY András, BAYER József, KULCSÁR Kálmán, Budapest, 1999, 49-50.

tozatával állunk szemben.¹⁸¹ Haendel könyve előszavában így nyilatkozik: „*Ez a munka a debreceni Tisza István-Tudományegyetem jog- és államtudományi karán szigorlatozni szándékozók számára vezérfonalul készült. Magyar ifjúságunknak ugyanis – egyrészt az általános gazdasági válság, másrészt idegen nyelvismereteinek hiánya miatt – igen nehéz feladat volt a készüléshöz szükséges különböző szakművek beszerzése. Ilyen körülmények között engedtem a közóhajnak s megbízta volt tanítványomat: dr. Kovács Mihályt, hogy az elmúlt húsz félév előadott anyagából a különböző fokban sikerült gyorsírási jegyzetek alapján jelen munkát összeállítsa.*” S valóban a hatalmas terjedelmű munka meglehetősen egyenetlen színvonalú, sok esetben magán hordja a szabad beszéd stílusjegyeit, melyet a szerkesztő nem korrigált.

A szerző a politika nagyon tág fogalmából indul ki: „*A politika az önmagukat irányzó nemzetek tudománya. Röviden államtudomány. A politika jogilag szervezett embertömegekről beszél és ez nem más, mint a nemzet. Egyén, nemzet, emberiség az emberi lét alanyai. A politika szószoros érintkezésben van mindazzal, ami az egyénre tartozik. A politika keretébe tehát legszélesebb értelemben beletartozik mindaz, ami emberi.*”¹⁸² Munkájának célja az általános törvényszerűségek feltárása és előadása: „*Fel lehet ismerni azokat az általános tendenciákat, amelyek az emberiségben bizonyos féléig rejtett, féléig nyilvános erők munkálkodása következtében fennállanak és amelynek következtében egyforma okok egyforma okozatokat hoznak létre.*”¹⁸³ A címben ígértnek megfelelően Haendel az állam fogalmával kezdi,¹⁸⁴ majd az államtípusok és államformák (köztük a „*parlamentarizmus*”) igen részletes elemzése következik, széles történelmi alapokon csaknem 600 oldalon. A törvényhozó, végrehajtó majd az államfői hatalommal kapcsolatos gondolatok után röviden összefoglalásra kerülnek azok a fejtegetések, melyeket nemzetiségekről írott nagyobb munkájából már ismerhetünk. A könyv második, „*Közigazgatástan*” című részében általános képet ad a közigazgatás-tudomány korabeli állásáról, meglehetősen konzervatív felfogásban. A közigazgatás funkciói, jogszerűsége, szervei és egységes vezetése kapnak egy-egy fejezetet, majd néhány szakigazgatási területtel (statisztikai és népmozgalmi igazgatás, rendőri-, közegészségügyi igazgatás, valamint a kultúrpolitikával és a művészet politikájával foglalkozó fejezet zárja a művet.

Ha a munkát összevetjük mesterének, Concha Győzőnek a századfordulón jelentet kétkötetes művével,¹⁸⁵ megállapíthatjuk, hogy az alkotmánytani részben jelentős eltéréseket találunk, bár szerkezetileg a munka megfelel Concha gondolatmenetének. Haendel itt azonban jóval terjengősebb elsősorban a történelmi példák taglalásában. A közigazgatástani rész azonban jóval szerényebb Haendelnél. Ugyanakkor már csak terjedelmüknél fogva sem lehet egy lapon említeni Haendel

¹⁸¹ „*Szepesváraljai Haendel Vilmos dr. ... előadásaiból és monografikus munkáiból sajtó alá rendezte: Kovács Mihály dr.*”

¹⁸² HAENDEL, *Politika, i.m.*, 14.

¹⁸³ *Uo.*, 21.

¹⁸⁴ „*Az állam bizonyos meghatározott területen, állandóan letelepedett embereknek, eredeti uralkodó hatalommal bíró kollektív egysége.*” *Vö. Uo.*, 221.

¹⁸⁵ CONCHA Győző, *Politika, I, Alkotmánytan*, Budapest, 1895; *Uő., Politika, II, Közigazgatástan*, Budapest, 1905.

munkáját Szandtner Pál,¹⁸⁶ a budapesti egyetem politika-professzorának könyomatos jegyzetével, amely alig jut el az államfogalmának és funkcióinak tárgyalásához.¹⁸⁷

Haendel Vilmos talán valóban nem volt nagy tudós, de korának gyermekeként, korára rendkívül jellemző műveket hagyott hátra. Tanárként több nemzedéken át meghatározó alakja volt a debreceni jogászképzésnek. Ha másért nem ezért mindenképpen ismernünk lehet nevét és furcsa – vitatható – alakját.

III. MŰVEI

A compensatio egy esete részvénytársaság csődjében, Doktori értekezés, 1898.

Politikai problémák az etikai államfogalom szempontjából: Székfoglaló, Iskolai Értesítők Közleményei, Debrecen. Ref. Akadémia, 1900/1.

A parlamentarismus: Politikai tanulmány, Budapest, 1903, 326 p.

Bevezetés a jog- és államtudományba: vezérfonal joghallgatóknak, Selmecbánya, 1905, 55 p.

Szaktelemény az alapítványok közigazgatási rendjéről szóló országos törvénytervezetre nézve, Debrecen, 1906.

Államkapcsolatok és parlamenti kormány: Székfoglaló, Iskolai Értesítők Közleményei. Debrecen. Ref. Akadémia., 1906/7.

Szaktelemény a választójog reformja tárgyában, A Debreceni Jogakadémia tanári kara megbízásából írta és fölterjesztette HAENDEL Vilmos, Debrecen, 1912, 40 p.

Emile Arnaud nemzetközi törvénytervezete = Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére, Budapest, 1912, 95-133.

Mese a boldogságról, Regény, Debrecen, 1913, 167 p.¹⁸⁸

A „Pragmatica Sanctio”-ról:Három előadás, (Népszerű Főiskolai Tanfolyam, 1913/14. V. syllabus), Debrecen, 1914, 7 p.

A hatalmi csoportok erőmérlege, (A Debreceni m. kir. tudományegyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások 10), Debrecen, 1916, 22 p.

Concha Győző, Magyar Figyelő (1916/1), 321-323.

A nemzetiségek: Politikai tanulmány, Debrecen, 1928, 126 p.

Politikai jegyzet: az 1933/34. tanév 1. felében tartott előadásai alapján, Debrecen, 1935,

Politikai jegyzet: szepesváraljai Haendel Vilmos 1935/36. tanévben tartott előadásai alapján, Debrecen,

Politika (Alkotmánytan és közigazgatástan), Sajtó alá rendezte: KOVÁCS Mihály. Debrecen, 1937, 898 p.

¹⁸⁶ Szandtner Pál (1884 –1963), jogász, egyetemi tanár. Pályáját a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban kezdte. 1911-ben a nagyváradai jogakadémia közjogi és politikai tanszékére kapott meghívást. 1917-ben a kolozsvári egyetemen a közjog, 1921-ben a politika nyilvános és rendes tanára, 1928-tól a budapesti egyetem jog- és államtudományi karán a politika tanára.

¹⁸⁷ SZANDTNER Pál, *Politika*, jegyezte PÜSKI Sándor, Budapest, é.n.

¹⁸⁸ Ismerteti Zivuska Andor. Vö. *Debreceni Szemle* (1914/23), 5-6.